

J. de Rijk
Drs. J. de Veer

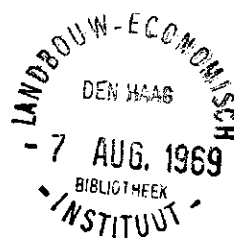
"DE BJIRMEN"

Sociaal-economische verkenning van het ruilverkavelingsgebied in het
noorden van Friesland

Interne Nota
No. 133

April 1969

L5
133 A

Niet voor publikatie - Nadruk verboden

2160766

69,834

INHOUDSOPGAVE

Blz.

HOOFDSTUK I	Algemeen sociaal-economische aspecten	5
HOOFDSTUK II	Agrarisch-structurele aspecten	10
HOOFDSTUK III	Bedrijfsstructurele aspecten	22
HOOFDSTUK IV	De bedrijfsgebouwen	36
HOOFDSTUK V	Bedrijfseconomische aspecten	43
SLOTBESCHOUWING		55

HOOFDSTUK I

ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN

1. Gebied

Het ruilverkavelingsgebied "De Bjirmen" omvat globaal de gemeente Barradeel met uitzondering van het dorp Minnertsga, het noordelijke deel van de gemeente Franekeradeel 1) en kleine delen in resp. het zuiden en oosten van de gemeenten Franeker en Menaldumadeel. In het westen vormt de Waddenzee een natuurlijke begrenzing en de zuidelijke grens valt samen met het Van Harinxmakanaal. Voor een meer nauwkeurige blokbegrenzing wordt verwezen naar bijgaande kaart 2).

Het blok (+ 8 900 ha) ligt te midden van gebieden waar eveneens ruilverkaveling in voorbereiding is (Wonseradeel-Noord, Berlikum, Ferwerderadeel) en behoort voor het grootste deel tot het landbouwgebied Het Bildt en voor het overige tot de Weide- en Bouwstreek. De dorpsgebieden vormden oorspronkelijk een 8-tal deelgebieden; na raadpleging van gegevens uit de inventarisatie van het gebied is volstaan met een onderscheid in vier deelgebieden, vernoemd naar de vier windstreken.

Qua bodemstructuur is het gebied door zijn grote variatie moeilijk te beschrijven. De vrij grillige bodemgesteldheid heeft er mede toe geleid dat er zeer veel gemengde bedrijven, met name in en vlak achter de kuststrook, ontstonden. In de deelgebieden West en Noord overwegen nl. lichtere gronden, die méér toepassingsmogelijkheden bieden in tegenstelling tot de deelgebieden Zuid en Oost, waar vanwege de structuur de gronden praktisch slechts als grasland zijn te gebruiken. Met name in de laatste jaren zijn echter in het grondgebruik wijzigingen gaande.

Wat de waterbeheersing betreft, ressorteert het gebied onder het pas ingestelde waterschap "Noardlik Westergoa". Op de plaats van de huidige spuisluis Roptazijl zal een gemaal in de verbrede en verhoogde zeedijk komen 3), wat een afsluiting van het gebied van de Friese Boezem betekent.

In het gebied Noord liggen de kernen Tjummarum en Oosterbierum, in West Sexbierum-Pietersbierum, Wijnaldum, Midlum en Herbayum, in Zuid Dongjum, Schalsum en Zweins, in Oost Boer, Ried, Peins, Slappterp en Schingen.

-
- 1) Een gemeente die uit twee door de gemeente Franeker gescheiden delen bestaat.
 - 2) Opgenomen met toestemming van de Topografische Dienst; reproductie van het kaartfragment is niet toegestaan.
 - 3) Met als gevolg dat enkele boerderijen aan de zeedijk zullen worden onteigend en afgebroken.

2. Bevolking

De bevolking van de gemeente Barradeel vertoont, evenals in vele gemeenten in noordwest-Friesland, een gestadige vermindering. De afname van het aantal inwoners is echter voor deze gemeente sterker dan in alle omliggende gemeenten (sterker dan in Harlingen, Franekeradeel, Franeker, Menaldumadeel en Het Bildt). Zo nam het aantal inwoners sinds het einde van de laatste Wereldoorlog met bijna een vijfde af als gevolg van een omvangrijke migratie. Deze migratie is reeds vele decennia aan de gang. In de laatste 15 jaren overtrof het vertrekoverschot steeds het geboortenoverschot.

Behalve door een relatief zeer hoog aantal emigranten 1) in de naoorlogse jaren, valt Barradeel op door de grote spreiding in gemeenten en provincies waarheen gemigreerd wordt. Zo onttrokken alle aangrenzende gemeenten recentelijk meer inwoners aan de gemeente Barradeel dan omgekeerd. Hetzelfde geldt voor de Friese Weidestreek, Het Friese Zandgebied en de Waddeneilanden. Een negatief migratiesaldo sedert 1960 van meer dan 100 zielen heeft de gemeente t.o.v. Franeker, Leeuwarden en de provincie Noord-Holland. Ongeveer 40% van de vertreksaldi in de periode 1960-1966 valt ten gunste van andere provincies.

Het geboortenoverschot is in het algemeen overeenkomstig met dat voor de gehele provincie Friesland, maar ligt lager dan gemiddeld voor Nederland. De recente daling van het aantal inwoners is sterk het gevolg van het vertrek uit de gemeente van jonge gezinnen, met name in de leeftijdsklasse jonger dan 5 jaar en van 30 tot 40 jaar is de daling sterk. Voor de toekomst is dan ook een verder afnemend geboortenoverschot te verwachten en een zekere veroudering van de gehele bevolking.

De teruggang van het aantal inwoners voltrekt zich zowel in de kernen als onder de verspreid wonende bevolking. In het blok liggen twee dorpen met een inwonertal van minstens 1000 (Sextbierum-Pietersbierum en Tjummarum); ook deze dorpen kunnen hun inwonertal niet handhaven.

Uit het verloop van het aantal inwoners in de woonkernen in het blok, gerangschikt naar huidig inwonertal, blijkt dat slechts zeer recentelijk Midlum (vlak bij Franeker) en reeds iets langer Dongjum hun inwonertal iets zien toenemen, te weinig echter om hieraan enige betekenis toe te schrijven.

1) Na IJlst en Andijk heeft Barradeel over de periode 1947-1951 het hoogste negatieve emigratiesaldo van heel Nederland. De Friese Bouwstreek staat in dit opzicht van de economisch-geografische gebieden aan de top.

Tabel 1. Verloop van het inwonertal van de woonkernen in het blok

	Aantal inwoners in				
	1950	1955	1960	1965	1968
Sexbierum incl. Pietersbierum	2 250	2 109	2 008	1 887	1 838
Tjummarum	1 730	1 682	1 650	1 537	1 491
Midlum	846	876	822	805	824
Oosterbierum	910	895	852	799	773
Wijnaldum	722	658	592	521	506
Ried	479	451	423	396	380
Dongjum	342	358	328	329	363
Peins	354	355	328	335	300
Herbayem	287	272	282	250	279
Schalsum	215	192	192	180	184
Schingen	175	169	156	162	158
Slappeterp	166	179	137	120	134
Zweins	203	205	177	169	127
Firdgum	215	201	159	137	122
Boer	108	98	93	79	83

3. Beroepsbevolking en werkgelegenheid

De gemeente Barradeel wordt gekenmerkt door een sterk dalende beroepsbevolking (in de periode 1947-1960 met een kwart), een desondanks sterk toenemend aantal pendelaars en een sterke daling van zowel de agrarische als de niet-agrarische werkgelegenheid ter plaatse.

Tabel 2. Beroepsbevolking, werkgelegenheid en forensisme

Mannelijke beroepsbevolking	Aantallen in		Index (1947 = 100)
	1947	1960	
Ter plaatse wonend	2 611	1 958	75
Waarvan: werkend in de landbouw 1)	-	1 048	62
werkend buiten de landbouw	912	910	100
Waarvan: elders werkend	-	451	264
ter plaatse werkend	741	459	62
Van elders komend ter plaatse werkend	+	34	75
Niet-agrarische werkgelegenheid ter plaatse	786	493	63

1) De aantallen woonforensen en werkforensen in de agrarische bedrijfstak waren in beide jaren zeer gering van omvang en nagenoeg in evenwicht.

De daling van de niet-agrarische werkgelegenheid (bijna uitsluitend

plaatselijke ambachtelijke bedrijfjes) loopt nagenoeg parallel met de afnemings van de agrarische werkgelegenheid. Afhankelijkheid van de landbouw, dwang tot schaalvergroting, de naar verhouding geringe bevolkingsdichtheid van het gebied, de afzijdige ligging, de geringe afstand tot stedelijke centra als Harlingen en Franeker spelen hierbij een rol.

Het concentratieproces dat overal aan de gang is, heeft ook hier vermindering van de werkgelegenheid tot gevolg gehad (opheffing plaatselijke zuivelfabriek). Er is geen ontwikkeling van industrie en in nog sterkere mate dan thans het geval is, is concentratie op de steden te verwachten.

De werkgelegenheid ter plaatse wordt derhalve meer nog dan voorheen door de agrarische werkgelegenheid bepaald. Deze nam in de periode 1947-1960 met gemiddeld bijna 3% per jaar af en in de periode 1960-1967 met gemiddeld ruim 3 1/2 % per jaar. Liep vóór 1960 het aantal meewerkende zoons het sterkste terug (veel sterker dan het aantal arbeiders), in de meest recente periode was dit juist omgekeerd. Bovendien is de vermindering van het aantal zelfstandige agrariërs recentelijk sneller dan in de eerste naoorlogse periode.

Verwacht mag worden dat de afnemings van de agrarische werkgelegenheid, veroorzaakt door de opvoering van de produktiviteit per man, zich zal voortzetten, waarbij de tuinbouw - met name de glastuinbouw - en de veredelingssectoren geen belangrijke "tegendruk" zullen geven. Een steeds groter deel van de Barradeelse bevolking dat oorspronkelijk was aangewezen op delokale agrarische bestaansbronnen zal zijn werk elders vinden en daardoor tot de potentiële migranten gaan behoren. Gezien de verhouding migratie-forensisme ziet het er niet naar uit dat voldoende werkgelegenheid in Harlingen, Franeker en Leeuwarden (plaatsen waarheen de in het blok wonenden gezien de afstand en de verbindingen niet hoeven te migreren om er te werken) het vertrekoverschot in de gemeente Barradeel sterk zou doen afnemen.

4. De toekomst

Maatregelen die door de Bestuurscommissie Noorden des Lands op korte termijn noodzakelijk worden geacht, en waarbij het ruilverkavelingsgebied betrokken is, zijn 1):

- a. een autosnelweg Leeuwarden-Afsluitdijk (dicht bij en parallel lopend aan de huidige E-10 weg) door het ruilverkavelingsgebied;
- b. de aanleg van een vissershaven in Harlingen en een industriehaven voor zeeschepen tot 5 000 ton ter bevordering van de economische groei in het westen van de provincie;
- c. vernieuwing van het Van Harinxmakanaal en andere kanalen in verband met de snel toenemende scheepvaart en de zich ontwikkelende duwvaart en de toenemende betekenis van de Friese en Groningse kanalen als potentiële factor voor de vestiging van industrieën;
- d. een krachtige ontwikkeling van de tuinbouw na te streven, onder meer door het vestigen van een tuinbouwcentrum in het gebied tussen Berli-

1) "Friesland in het jaar 2000"; P.P.D. Friesland, 1966.

kum en Harlingen en in het landelijke gebied bevorderen van een agrarische reconstructie in het kader van een ruilverkaveling.

Wat betreft de aantalsontwikkeling van de bevolking tot omstreeks het jaar 2000 heeft de reeds genoemde Commissie de volgende taakstelling geponoerd: uitgroei van Leeuwarden tot een stad van 200 000 à 250 000 inwoners, Harlingen door de uitbouw van het havencomplex tot 35 000 à 45 000 inwoners en Dokkum en Franeker tot kernen van 15 000 à 25 000 inwoners. Gezien de huidige omvang en ontwikkeling van deze plaatsen zal het grote inspanningen vereisen wil men dit verwezenlijken.

Ervan uitgegaan dat de enige stuwende bedrijfstak in de toekomst voor de gemeente Barradeel de land- en tuinbouw zal blijven, geeft een prognose voor omstreeks het jaar 2000 een agrarische werkgelegenheid in de gemeente te zien voor 250 tot 300 personen (afhankelijk van de ontwikkeling in de glastuinbouw), die te zamen met de niet-agrarische werkgelegenheid voor + 130 man een totale werkgelegenheid ter plaatse aan 380 tot 430 mannen zou bieden 1) tegen in 1947 aan + 2500 mannen en in 1960 aan + 1500 mannen. Daarop voortgebouwd zou omstreeks het jaar 2000 bij een streekgebonden beroepsbevolking van 380 tot 430 man de streekgebonden bevolking in de gemeente in het totaal 1 500 tot 1 700 zielen kunnen bedragen.

Gezien de te verwachten sterke teruggang van het aantal streekgebonden bewoners, zullen een verbetering van de reeds vrij goede ontsluiting van het gebied (met name betere verbindingen met Franeker, Leeuwarden en Harlingen), een actief woningbouwbeleid en goede algemene voorzieningen (een aantrekkelijk leefklimaat) wellicht een toenemend vertrek van de niet-streekgebonden bevolking enigszins kunnen afremmen. Anderzijds zal ook de streekgebonden bevolking steeds groter belang krijgen bij een betere ontsluiting met de grotere centra vanwege de steeds verder gaande concentratie bij toelevering, bewerking en verwerking en afzet van producten. 2)

Het moet in dit verband dan ook worden betwijfeld of een van beide volgens het z.g. Dorpenplan 3) tot op zekere hoogte gelijkwaardige dorpen Sexbierum en Tjummarum ooit tot een centrumdorp zal kunnen uitgroeien.

-
- 1) Rekening gehouden met een vermindering van de oppervlakte cultuurgrond in de gemeente van + 5% tot 4 400 ha, een bewerkingscapaciteit per man van 20 ha in de landbouw en een aantal arbeidskrachten in de glastuinbouw van 40 tot 90 man, waarbij dezelfde verhouding is aangehouden tussen agrarische en niet-agrarische werkgelegenheid in de toekomst als deze in 1960 was.
 - 2) Wanneer b.v. het "tankmelken" in het gebied algemeen gaat worden, zal dit zeer zeker consequenties hebben voor het wegenplan.
 - 3) "De Ruimtelijke Ordening van het Friese platteland", P.P.D. Friesland 1967.

HOOFDSTUK II

AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN

1. De ontwikkeling in Barradeel in de periode 1910-1965

Uit gemeentelijke gegevens voor Barradeel over de periode 1910-1965 blijkt dat het totale aantal bedrijven en bedrijfjes in deze periode het grootst was omstreeks 1930, daarvóór geleidelijk steeg en daarna versneld daalt. Bezien per grootteklasse blijkt dat het aantal bedrijfjes van 1-5 ha omstreeks 1930 het grootst was en reeds direct na de oorlog begon te verminderen, een vermindering die steeds sneller gaat. Het aantal bedrijfjes van 5-10 ha was omstreeks 1947 het grootst en begon daarna te verminderen, waarbij van een versnelling nog geen sprake was. Het aantal bedrijven van 10-20 ha nam geleidelijk toe en was op het laatst van deze periode nog steeds aan het toenemen. Het aantal grotere bedrijven (≥ 20 ha) bleef reeds enkele tientallen jaren nagenoeg constant.

Met name door de relatief sterke vermindering van het aantal kleine bedrijfjes zijn de verhoudingen aanmerkelijk anders komen te liggen. Zo was in 1950 nog 59% van alle bedrijven kleiner dan 5 ha en in 1965 nog 42%.

Men moet er echter rekening mee houden dat lang niet alle grondgebruikers met minstens 1 ha landbouwer of tuinder zijn. Zo bedroeg in 1965 het aantal grondgebruikers met minstens 1 ha zonder zelfstandig agrariër te zijn 19%. Volgt men alleen de ontwikkeling van het aantal zelfstandige agrariërs, dan blijkt er in de periode 1947-1955 een vermindering te hebben plaatsgehad van $\pm 2\%$ per jaar en in de periode 1955-1959 van $\pm 3 \frac{1}{2}\%$ per jaar (in belangrijke mate als gevolg van de sterke teruggang in het aantal tuindersbedrijven). Mede onder invloed van de toename van het aantal tuindersbedrijven in de daaropvolgende periode geeft deze periode (1959-1965) een geringe vermindering van het aantal zelfstandige agrariërs te zien, nl. met ruimt 1%. Overigens treedt er pas in deze periode een vermindering op van het aantal bedrijfjes dat niet door zelfstandige agrariërs wordt gevoerd.

2. Het blok in de periode 1960-1967

A. Alle geregistreerden

Aan de hand van de individuele landbouwtellingformulieren is nagegaan welke veranderingen er in de beroepenstructuur in de periode 1960-1967 hebben plaatsgevonden in het ruilverkavelingsgebied "De Bjirmen". Tabel 3 geeft het resultaat van dit proces weer. De bedrijven van de A- en B-grondgebruikers zijn tevens onderscheiden in een 4-tal bedrijfstypen, waarvan een omschrijving is gegeven en waarop nader wordt ingegaan in

hoofdstuk III.

Tabel 3. Het verloop van het aantal geregistreerden naar beroepsgroep

	Aantal geregistreerden		Index 1967 (1960 = 100)	Mobiliteits- index 1)
	1960	1967		
A- en B-grondgebruikers:				
met bedr. met glas	12	26	217	.
met bouwbedr.	128	80	63	.
met gemengde bedr.	161	108	67	.
met veebedr.	94	129	137	.
Totaal	395	343	87	19

Groep C	109	70	64	62
Groep D	35	37	106	80
Groep S	1	5	. 2)	0
Alle geregistreerden	540	455	84	35

1) Een verklaring van deze term is in de hiernavolgende alinea gegeven.

2) Het aantal in deze groep is te gering om een indexcijfer te berekenen.

Bron: landbouwtellingformulieren 1960 en 1967.

In het ruilverkavelingsgebied is het aantal geregistreerden sedert 1960 met 16% afgenomen, gemiddeld met ongeveer 2,3% per jaar. De afnemings van het aantal A- en B-grondgebruikers was iets minder, nl. met ongeveer 1,9% per jaar. Slechts in de kleinste groepen, die van D-grondgebruikers en speciale bedrijven, is van een vermindering (nog) geen sprake geweest. Het grootste deel van de C-grondgebruikers en vier vijfde van de D-grondgebruikers in 1960 was in 1967 niet meer als zodanig geregistreerd. Naarmate het percentage grondgebruikers dat door opheffing van bedrijf of door overgang naar een andere beroepsgroep niet meer tot de oorspronkelijke groep of combinatie van groepen behoort (de mobiliteitsindex) hoger is, is de stabiliteit binnen de desbetreffende groep of groepen geringer. Vergelijking met ruilverkavelingsgebieden als Ferwerderadeel en Wonseradeel-Noord toont aan dat in het algemeen de stabiliteit in de A- en B-groepen in De Bjirmen weliswaar iets groter is dan in Ferwerderadeel, maar veel kleiner dan in Wonseradeel-Noord. (Tabel 4.)

Hoewel men voorzichtig moet zijn met het vergelijken van de gegevens over de periode 1959-1965 en de gegevens over de periode 1960-1967 is de conclusie verantwoord dat de vermindering van het aantal agrarische bedrijven (A- en B-groepen) in de laatste paar jaren groter is geweest dan in de eerste helft van de jaren zestig. Het een en ander houdt verband met de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw.

B. De zelfstandige agrariërs (A- en B-groepen)

Het aantal in deze beroepsgroepen daalde sedert 1960 door:

- a. opheffing van 44 bedrijven, t.w. 21 bij generatiewisseling, 17 door beroepsverandering, 5 door het overnemen van een ander bedrijf en 1 anderszins;
- b. overgang van 12 bedrijven naar de D-groep bij afwezigheid van een opvolger;
- c. overgang van 18 bedrijven naar de C- en S-groepen, t.w. 12 onder hetzelfde bedrijfshoofd en 6 gecombineerd met overdracht.

Tabel 4. Vergelijking van het verloop van het aantal geregistreerden in 3 blokken

Blok/beroepsgroepen	Aantal geregistreerden		Gemiddelde afneming per jaar
	1960	resp. '65, '67, '66	
Ferwerderadeel:			
A + B	405	353	2,6%
Totaal	591	514	2,6%
De Bjirmen:			
A + B	395	343	1,9%
Totaal	540	455	2,3%
Wonseradeel-Noord:			
A + B	327	305	1,1%
Totaal	440	402	1,4%

Op ongeveer de helft van de bedrijven die bij generatiewisseling betrokken raakten in de periode 1960-1967 was in de familie van het bedrijfshoofd geen opvolger, 15 van deze 48 bedrijven echter werden door vreemden overgenomen en in de A- en B-groepen gecontinueerd. In de 39 gevallen dat het bedrijfshoofd uit de A- en B-groepen trad door van hoofdberoep te veranderen, werden er 9 van deze bedrijven door een ander toch weer in de A- en B-groepen voortgezet en bij de 16 gevallen van bedrijfswisseling van A- en B-bedrijfshoofden werden er 11 van de desbetreffende bedrijven door een ander in de A- en B-groepen voortgezet. Daarenboven nam het aantal uiteindelijk minder af door:

- a. toetreding van 14 bedrijfshoofden door stichting van bedrijven;
- b. overgang van 8 voormalige C-grondgebruikers naar de A- en B-groepen.

Tabel 5. Mutaties in het aantal bedrijven van A- en B-bedrijfshoofden

Overgegaan naar C, D en S	- 30	Opgeheven	- 44
Overgekomen uit C	+ 8	Gesticht	+ 14
Afneming	- 22	Afneming	- 30

Ondanks de vele bedrijven zonder opvolger in eigen familie en ondanks dat vele agrariërs van beroep veranderen is de vermindering van het aantal agrarische bedrijven beperkt gebleven tot 1,9% per jaar. De vermindering had groter kunnen zijn. De beperking in de vermindering werd veroorzaakt doordat vrij veel (24) vreemden een vrijkomend bedrijf overnamen, doordat een vrij groot aantal (14) nieuwe bedrijven werd gesticht en doordat een aantal C-grondgebruikers (8) overgingen naar de A- en B-groepen.

Tabel 6. Enkele gegevens over de vermindering van het aantal bedrijven in de A- en B-groepen

Groepen bedrijven	Aantal bedrijven in de A- en B-groepen					Perc. A- en B-bedrijven in eigen familie als zodanig voortgezet
	totaal in 1960	geheel opgeheven	overgegaan naar de andere groepen	overgenomen door fam. leden	vreemden	
< 5 ha met glas	12	3	-	8	1	67
Overige < 10 ha	173	30	26	11	3 1)	66
10-20 ha	64	6	3	6	8	73
20-40 ha	108	4	1	25	9	87
≥ 40 ha	38	1	-	13	3	89
Alle bedrijven	395	44	30	63	24	75

1) Waaronder 2 B-bedrijven.

Belangstelling van vreemden voor overname van bedrijven was er - afgezien van bedrijven met glas - praktisch pas bij bedrijven van minstens 10 ha. Deze "vreemden" waren in het algemeen jongeren.

Onder de 44 bedrijven die in de laatste 7 jaar werden opgeheven en uiteenvielen waren er maar 11 die minstens 10 ha groot waren en 5 van minstens 20 ha. Vrij kwam + 470 ha, of wel 7% van de totale oppervlakte cultuurgrond, die vrijwel geheel werd toegevoegd aan andere bedrijven. Bedrijfsvergroting kwam relatief het meest voor onder de bedrijven die oorspronkelijk 10 tot 20 ha groot waren. Dat de vermindering van het aantal bedrijven niet groter is geweest hangt waarschijnlijk samen met het hoge percentage behuist gepachte bedrijven in het blok. Aan te nemen is dat het vrijkomen van eigendomsbedrijven met b.v. in minder goede staat verkerende bedrijfsgebouwen eerder zal leiden tot uiteenvallen van vrijkomende bedrijven.

Wanneer men de bedrijven met glasteelten buiten beschouwing laat (omdat op deze bedrijven de bedrijfsoppervlakte geen rol speelt), blijkt door de mutaties in het aantal bedrijven zowel als op de bedrijven de samenstelling van de groep agrarische bedrijven belangrijke wijzigingen te

hebben ondergaan. Maakte in 1960 b.v. het aantal bedrijven van 10 tot 20 ha 17% van het totale aantal agrarische bedrijven zonder glasteelten uit, in 1967 was dit reeds een kwart. Ook de in deze periode gestichte bedrijven waarop men niet met glasteelten is begonnen behoren qua bedrijfs-grootte vrijwel alle tot deze grootteklasse. Overigens heeft van de 14 sedert 1960 gestichte agrarische bedrijven een meerderheid (8) glasteelten.

Tabel 7. Wijziging in het aantal geregistreerden naar grootteklasse sedert 1960

	A + B		C		D		Alle groepen	
	1960	1967	1960	1967	1960	1967	1960	1967
< 5 ha met glas	12	26	-	1	1	1	13	29
< 5 ha zonder glas	78	25	101	50	33	32	213	109
5-10 ha	95	67	4	15	-	4	99	88
10-20 ha	64	80	2	3	1	-	67	83
20-40 ha	108	103	2	1	-	-	110	104
≥ 40 ha	38	42	-	-	-	-	38	42
Alle bedrijven	395	343	109	70	35	37	540	455

Overige grondgebruikers (groepen C, D en S).

C. De C- en D-geregistreerden

Het aantal C-grondgebruikers is belangrijk verminderd, hetgeen samenhangt met afstoting van grondgebruik door afgevlode landarbeiders en door beroepspersonen die voorheen zelfstandig in de land- en tuinbouw werkzaam waren, het een en ander soms mede verband houdende met migratie.

De afvloeiing uit de C-groep was belangrijk groter dan de toetreding, die voor een belangrijk deel plaatshad vanuit de A- en B-groepen. Dat de omvang van het totale grondgebruik in deze groep ondanks de vermindering van het aantal C-grondgebruikers gelijk bleef wordt veroorzaakt door de naar verhouding grote inbreng van grond van de nieuw-toetredenden tot deze groep.

De kleine D-groep, hoofdzakelijk bestaande uit voormalige landarbeiders en voormalige "kleine" landbouwers, is in aantal ongeveer constant gebleven. Hoewel meer dan driekwart van deze bedrijfjes sedert 1960 verdween, werd het aantal aangevuld vanuit de andere beroepsgroepen. Deze groep kan niet anders worden beschouwd als een overgangsfase bij het loslaten van het grondgebruik. Hoewel de C-groep, in tegenstelling tot de D-groep, in aantal recentelijk afnam, zijn de kansen op continuering van een C-groep veel groter. Het loslaten van het grondgebruik in de D-groep gaat betrekkelijk snel. Indien schaalvergroting om een redelijk inkomen te halen in de toekomst individueel niet mogelijk zal zijn, zal het méér kunnen voorkomen dat minder kleine bedrijven in de C-groep terecht komen.

Afwijkende bedrijven (de S-groep) 1) zijn er slechts enkele en niets duidt erop dat deze groep in het blok van enige betekenis zal worden.

3. Situatie in 1967

In 1967 waren er in het ruilverkavelingsgebied 455 personen afzonderlijk geregistreerd bij de districts-bureauhouder. Onder hen waren er 343 (75%) zelfstandig agrariër (A en B) 2), hadden er 70 (16%) een ander hoofdberoep (C) en waren er 37 (8%) ingedeeld in groep D en 5 in de groep speciale bedrijven. De zelfstandige agrariërs hadden ongeveer 95% van de cultuurgrond in het blok in gebruik; van de overige grond werd driekwart gebruikt door C-grondgebruikers. Laatstgenoemde verhoudingen komen overigens vrijwel overeen met die voor Ferwerderadeel en Wonseradeel-Noord.

Tabel 8. Agrariërs naar bedrijfsgrootte, bedrijfstype en deelgebied in 1967

Bedrijfsgrootte/ deelgebied	Aantal agrariërs (A- en B-groepen) in 1967								
	met bedr. met glas	met bouw- bedr.	met gem. bedr.	met vee- bedr.	in West	in Noord	in Zuid	in Oost	to- taal
< 5 ha	23	20	1	7	24	16	5	6	51
5 -10 ha	2	16	14	35	23	19	12	13	67
10-20 ha	1	9	20	50	23	20	16	21	80
20-40 ha	-	18	51	34	26	25	25	27	103
≥ 40 ha	-	17	22	3	20	12	5	5	42
West	11	50	23	32	116	.	.	.	116
Noord	12	22	37	21	.	92	.	.	92
Zuid	2	5	25	31	.	.	63	.	63
Oost	1	3	23	45	.	.	.	72	72
Totaal	26	80	108	129	116	92	63	72	343

De grootte van de bedrijven van agrariërs loopt sterk uiteen. Ruim een derde (35%) heeft een bedrijf kleiner dan 10 ha, 23% een bedrijf van 10-20 ha en 42% een bedrijf groter dan 20 ha. Terloops wordt reeds in tabel 8 de relatie gelegd tussen grootteklasse en bedrijfstype. In de deelgebieden West en Noord bevinden zich absoluut zowel als relatief meer kleine bedrijfjes dan elders in het blok. Slechts 8% van de agrariërs heeft naast het bedrijf een nevenberoep, dat verreweg in de meeste gevallen sterk agrarisch-gebonden is. Een meerderheid in de C-groep heeft minder dan

1) Met uitzondering van één bedrijf (de Werkgemeenschap Westergo) alle bedrijven van kalver- of kuikenmesters.

2) Van wie 29 zelfstandig agrariër met een nevenberoep (B).

3 ha grond in gebruik, ongeveer de helft in deze groep heeft in het hoofdberoep geen directe agrarische binding meer, in 1960 was dit nog bij ongeveer twee derde in deze groep wel het geval. Ook de C-grondgebruikers zijn in de deelgebieden West en Noord sterker vertegenwoordigd dan in Zuid en Oost.

Het grondgebruik in de D-groep is overwegend van nog geringere omvang dan in de C-groep, ruim driekwart van de D-bedrijfjes is kleiner dan 3 ha. In de S-groep speelt de bedrijfsoppervlakte gezien de aard van de bedrijven praktisch geen rol.

4. Aanwijzingen over de bedrijfsopvolging

De indicatie over de te verwachten ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven (A en B) uit de reeds beschreven ontwikkeling in het jongste verleden, kan worden aangevuld door ook de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden, het aantal meewerkende zoons en de opvolgingssituatie in beschouwing te nemen.

Zo blijkt uit de leeftijdsopbouw in welke mate in de komende jaren bedrijven zullen vrijkomen door abdicatie van het bedrijfshoofd. Gaat men ervan uit dat de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder binnen 15 jaar afstand van hun bedrijf zullen doen, dan komt binnen deze periode in De Bjirmen iets minder dan de helft van het aantal bedrijven vrij voor bedrijfsopvolging (47 tot 48% van de bedrijfshoofden is nl. 50 jaar en ouder).

Het aantal vrijkomende bedrijven vanwege abdicatie zal naar verhouding in het algemeen iets minder zijn dan in de afgelopen 7 jaar. Naarmate de bedrijven groter zijn worden er relatief méér door jongere bedrijfshoofden geëxploiteerd. Hierdoor zullen er onder de kleinere bedrijven (kleiner dan 10 ha) met uitzondering van bedrijven met glasteelten in de komende 10 tot 15 jaar ten gevolge van abdicatie relatief méér vrijkomen dan onder de grotere bedrijven.

Ook het kengetal "aantal meewerkende zoons per 100 bedrijven" kan enige informatie geven over de opvolgingssituatie in het ruilverkavelingsgebied. Op grond van reeds eerder gemaakte berekeningen 1) kan nl. worden gesteld dat bij een aantal van 30 tot 40 zoons c.q. potentiële opvolgers per 100 bedrijven theoretisch voor elk bij abdicatie vrijkomend bedrijf een opvolger aanwezig is. Het aldus berekende kengetal voor alle agrarische bedrijven (A + B) in de Bjirmen is 19 en voor de onderscheiden groepen is het:

< 10 ha	12	bouwbedr.	10	in West	22
10-20 ha	31	gemengde bedr.	21	in Noord	15
≥ 20 ha	17	veebedr.	20	in Zuid	17
				in Oost	19

1) Het getal 30 tot 40 is afhankelijk van de leeftijd waarop men zelfstandig agrariër wordt en de leeftijd waarop men afstand doet van het bedrijf. Voor een uitvoerige toelichting wordt verwezen naar het L.E.I.-verslag No. 18 "De Haagsche Beemden".

Met de interpretatie van deze cijfers moet men voorzichtig zijn. Zo moet bij het zeer lage kengetal voor de bedrijven ≥ 20 ha (17) in aanmerking worden genomen dat de bedrijfshoofden in deze groep relatief iets jonger zijn en bovendien dat er relatief veel pachtbedrijven in deze groep thuishoren. Een laag kengetal in een bepaalde groep betekent derhalve nog niet dat veel bedrijven in deze groep door gebrek aan een opvolger zullen verdwijnen en beschikbaar komen voor vergroting van andere bedrijven. Wel kan de conclusie zijn dat ook op grond van dit kengetal het vrijkomen van een aantal agrarische bedrijven kan worden verwacht.

Een andere benadering is verkregen door met de hulp van streekkeners na te gaan hoe thans de opvolgingssituatie op de bedrijven van zelfstandige agrariërs van 50 jaar en ouder is. Het blijkt dat ruim de helft van de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder vermoedelijk geen opvolger heeft of wel een kwart van alle bedrijfshoofden.

Vergelijking met de situatie in de nabijgelegen blokken toont grote verschillen aan. In Ferwerderadeel zowel als in Wonseradeel-Noord heeft nl. 36 à 37% van de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder geen opvolger in eigen familie of wel + 18% van alle bedrijfshoofden tegenover percentages voor De Bjirmen van resp. 51 en 24. Verwacht mag dan ook worden dat in de komende jaren in het blok De Bjirmen relatief veel méér bedrijven zullen vrijkomen zonder opvolger dan in de bij de vergelijking betrokken andere blokken.

Tabel 9. Bedrijfsopvolging

	Aantal bedrij- ven	Aantal bedrijfshoofden ≥ 50 jaar					
		to- taal	zonder opvolger	opvolging onbekend	met opvolger(s)		
					to- taal	1	≥ 2
< 10 ha	118	62	48	2	12	11	1
10-20 ha	80	37	12	2	23	20	3
≥ 20 ha	145	64	23	7	34	29	5
Bedr. met glas	26	5	2	-	3	1	2
Bouwbedr.	62	40	35	-	5	5	-
Overw. bouwbedr.	18	6	3	1	2	2	-
Gemengde bedr.	108	57	19	5	33	27	6
Overw. veebedr.	103	48	24	5	19	18	1
Veebedr.	26	7	-	-	7	7	-
West	116	57	32	3	22	20	2
Noord	92	41	19	2	20	16	4
Zuid	63	31	16	1	14	12	2
Oost	72	34	16	5	13	12	1
Alle bedr. 1)	343	163	83	11	69	60	9
Ferwerderadeel 2)	353	181	65	12	104	.	.
Wonseradeel-N. 1)	291	142	53	11	78	.	.

1) Situatie 1967.

2) Situatie 1966.

Van de oudere bedrijfshoofden met kleinere bedrijven (< 10 ha) heeft zelfs ruim driekwart geen opvolger. Een opvallend verschil bestaat er voorts tussen de opvolgingssituatie op de z.g. bouwbedrijven en de andere bedrijven; onder de bedrijfshoofden met bouwbedrijven zijn er relatief meer ouderen, onder wie aanzienlijk meer zonder opvolger. In de deelgebieden West en Zuid zijn de bedrijfshoofden overigens relatief ook ouder en heeft onder de ouderen ook een kleiner deel een opvolger dan in het Noorden en Oosten.

Op minimaal 83 en maximaal 94 van de in de komende 15 jaar vrijkomende bedrijven zal geen opvolger zijn; van deze bedrijven zijn er resp. 48 en 50 kleiner dan 10 ha. Enerzijds zal in de toekomst gemiddeld een kleiner aantal bedrijven per jaar betrokken zijn bij generatiewisseling dan in de afgelopen 7 jaar, doch anderzijds zal er op een iets groter deel geen opvolger in eigen familie zijn. Van de daarbij vrijkomende bedrijven zal een deel - vooral de grotere en pachtbedrijven - door "vreemden" worden overgenomen. Zoals dit in de afgelopen periode van 7 jaar het geval was, zal ook dit maar voor een deel gepaard gaan met opheffing van het bedrijf waar men vandaan komt. Gegadigden voor enkele vrijkomende bedrijven kunnen ook zijn zoons op bedrijven waar meer dan één opvolger is (zie tabel 9), voor zover ze niet als gebroeders gemeenschappelijk het ouderlijke bedrijf voortzetten of door secundaire afvloeiing er alsnog van afzien boer te worden.

5. Beroepsverandering

Verandering van beroep kwam onder de agrariërs in het ruilverkavelingsgebied in de laatste 7 jaar relatief vaak voor; van de 343 agrariërs in 1960 verdwenen er in samenhang met beroepsverandering 17 bedrijven uit de registratie, gingen er 12 agrariërs door verandering van beroep over naar de C-groep en veranderden er 9 van beroep, terwijl hun bedrijf door een vreemde in de A- en B-groep werd voortgezet.

Hoewel vergelijking met de nabijgelegen blokken enigszins mank gaat doordat de periode die in beschouwing is genomen niet geheel overeenstemt 1), kan toch worden vastgesteld dat in De Bjirmen beroepsverandering onder agrariërs belangrijk meer voorkwam.

Tabel 10. Enkele gegevens over beroepsverandering

Blok	Aantal agrar. bedr. in 1960	Aant. agrar. dat v. beroep veranderde met opheffing van bedrijf	en naar C overging	en naar overdroeg	totaal	Perc. beroepsveranderingen
Ferwerderadeel	353	1	9	4	14	4
Wonseradeel-N.	291	4	4	3	11	4
De Bjirmen	395	17	12	9	38	10

1) Voor Ferwerderadeel de periode 1960-1965, voor Wonseradeel-Noord 1960-1966 en voor De Bjirmen 1960-1967.

Dat het blok De Bjirmen hierbij uit de toon valt maakt het waarschijnlijk dat dit verschijnsel in De Bjirmen van grotere betekenis is dan elders in noordwest-Friesland. Het opnieuw in werking stellen van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds per 1 januari 1968, waarbij de leeftijdsgrens voor gegadigden is vervallen, kan beroepsverandering nog stimuleren.

Anderzijds is een rem op een ontwikkeling naar versnelde vermindering van het aantal kleine agrarische bedrijven de geringe niet-agrarische werkgelegenheid in dit deel van Friesland. Bovendien is het effect van het voorkomen van in verhouding véél beroepsveranderingen in het gebied minder groot dan verwacht zou kunnen worden doordat het aantal gegadigden voor een bedrijf nog steeds groot is.

Tabel 11. Enkele gegevens over de bedrijven betrokken bij beroepsverandering

	Aantal bedrijven in de A- en B-groepen			
	in 1960	uit 1960 dat in samenhang met beroepsverandering		
	uit de registratie verdween	overging naar C-groep 1)	door een ander in A- en B-groepen werd voortgezet	
< 5 ha	90	9	6	1
5-10 ha	95	5	5	3
10-20 ha	64	1	-	2
≥ 20 ha	146	2	1	3
Bedr. met glas	12	3	-	-
Bouwbedr.	128	5	5	2
Gemengde bedr.	161	4	2	4
Veebedr.	94	5	5	3
Totaal	395	17	12	9

1) Onder hetzelfde bedrijfshoofd.

Alhoewel de bedrijven in de A- en B-groepen waarop het bedrijfshoofd sedert 1960 van beroep veranderde hoofdzakelijk nog klein waren, is dit toch ook reeds op enkele grotere (zelfs enkele van minstens 30 ha) het geval geweest. In de gevallen dat hierbij degenen die van beroep veranderden het bedrijf verlieten, kwam het naarmate deze bedrijven groter waren vaker voor dat ze door een "vreemde" werden gecontinueerd in de A- en B-groepen.

Hoewel het bij vrijkomen van bedrijven - ongeacht door beroepsverandering of anderszins - veelal nog gaat om qua oppervlakte kleinere bedrijven, is het van groot belang dat de hierbij vrijkomende grond (al dan niet met bedrijfsgebouwen) terechtkomt bij die bedrijven die in de toekomst mogelijkheden hebben met de ontwikkeling mee te kunnen groeien. Daar het echter in vele gevallen om pachtbedrijven gaat, mag men hier niet veel van verwachten.

6. Eigendom - pacht

Van de cultuurgrond in de gemeente Barradeel was in 1966 76% gepacht, waarvan 30% van agrariërs, 50% van overige particulieren en 20% van rechtspersoonlijkheid bezittende eigenaren. Recentelijk is er sprake van een geringe toeneming van het eigendomsgebruik en van pacht van agrariërs, waaronder van ouders van de huidige bedrijfshoofden. Ongeveer twee derde van de pachtgrond hoort bij behuïsd gepachte boerderijen of wel ongeveer de helft van alle cultuurgrond in de gemeente is behuïsd gepacht.

In het ruilverkavelingsgebied varieert het percentage van de grond dat pachtland is van 75 in het deelgebied West tot 83 in het deelgebied Zuid. Uit deze cijfers blijkt duidelijk de grote betekenis van de pacht in dit gebied. Uit financieel oogpunt zou dit de totstandkoming van bedrijfsvergroting kunnen vergemakkelijken, ware het niet dat het hierbij - zoals reeds ter sprake kwam - overwegend om behuïsd gepacht land gaat.

Aan te bevelen is in ruilverkavelingsverband bij het vrijkomen van pachtbedrijven de mogelijkheden te onderzoeken in een aantal gevallen mee te werken aan het totstandkomen van combinatie van pachtbedrijven. Hierbij kan in het bijzonder gedacht worden aan bedrijven die eigendom zijn van rechtspersoonlijkheid bezittende eigenaren.

Van de 343 agrarische bedrijven in 1967 bij het ruilverkavelingsgebied betrokken, waren er 163 (48%) geheel en 21 praktisch geheel (voor minstens 90% van de oppervlakte) gepacht, terwijl er maar 39 (11%) geheel en 13 praktisch geheel eigendomsbedrijven waren. Op 29% van de bedrijven was meer pacht dan eigendom en op 12% was deze verhouding omgekeerd.

Het aandeel van de pacht is in het algemeen groter naarmate de bedrijven groter zijn. Onder de bedrijven met glasteelten - bijna alle qua oppervlakte zeer kleine bedrijven - zijn echter toch ook nog bijna eens zoveel volledige pachtbedrijfjes dan volledige eigendomsbedrijfjes. Een relatief groot aantal volledige pachtbedrijven (behuïsd gepacht) is gemengd gebleven; er is grote kans dat het een het gevolg is van het ander, of althans daardoor mede is veroorzaakt. Omschakelen tot volledige veebedrijven vraagt nl. min of meer drastische aanpassing van de gebouwen.

7. De toekomst

Niet verwacht mag worden dat het tempo van vermindering van het aantal agrarische bedrijven in de nabije toekomst, wanneer er althans niets bijzonders gebeurt, zich sneller zal voltrekken dan in de afgelopen periode van 7 jaar. Belangrijke aspecten bij de ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven in het ruilverkavelingsgebied zijn naast generatiewisseling het voorkomen van beroepsverandering en bedrijfswisseling. De omvang van het stichten van nieuwe bedrijven, zoals dit in het recente verleden nog plaatshad, zal sterk afhankelijk zijn van de uitkomsten en vooruitzichten in de glastuinbouw. Het aantal D-grondgebruikers zal in de nabije toekomst waarschijnlijk sterker afnemen dan het aantal C-grond-

gebruikers.

Aan te nemen is dat er relatie bestaat tussen enerzijds de werkgelegenheid en het voorzieningsniveau in de dorpen en anderzijds de mate waarin grond door niet-agrariërs wordt gebruikt.

Uitgegaan van de huidige situatie en rekening gehouden met de tendenties die zich in de afgelopen jaren voordeden, kan het aantal grondgebruikers over + 15 jaar gedaald zijn tot een aantal van 310 tot 320 en het aantal grondgebruikers met een hoofdberoep in de land- en tuinbouw tot + 250. Voor een toelichting op de methode waarop deze raming tot stand kwam wordt verwezen naar de recente L.E.I.-nota 1) "Prognose van de ontwikkeling van het aantal bedrijven".

Tabel 12. Prognose aantal bedrijven

	A + B	C	D	S	Totaal
In 1960	395	109	35	1	540
In 1967	343	70	37	5	455
In + 1982	246	34	25	8	313

Gerekend kan worden op het vrijkomen in de komende 15 jaar van + 1100 ha cultuurgrond, hoofdzakelijk door opheffing van bedrijven en naar schatting voor driekwart afkomstig uit de A- en B-groepen. Wanneer men aanneemt dat + 5% (+ 400 ha) van de totale oppervlakte cultuurgrond in het ruilverkavelingsgebied nodig zal zijn voor utiliteitswerken - o.a. door verlies aan grond in de deelgebieden West en Zuid t.b.v. een nieuwe autosnelwegverbinding tussen Leeuwarden en de Afsluitdijk - dan zou er voor vergroting van bedrijven + 700 ha resteren. De verwachting is dat van deze grond een groter deel zal worden aangewend tot vergroting van bedrijven in de A- en B-groepen dan er relatief uit deze groepen vrijkomt.

1) Door ir. L.M.E.N. Prompers en Th.L. van Berkel; deze nota is speciaal bedoeld als uiteenzetting van de gevolgde methodiek die gebruikt wordt t.b.v. de sociaal-economische verkenningen van het L.E.I.

HOOFDSTUK III

BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN

1. Algemeen structurele aspecten

Bij vergelijking van de ontwikkeling in de voornaamste produktierichtingen in het ruilverkavelingsgebied met die in de landbouwgebieden Het Bildt (waarvan de gemeente Barradeel deel uitmaakt) en de Weide- en Bouwstreek (waartoe Franekeradeel en Menaldumadeel behoren), blijken deze niet geheel parallel te lopen.

Tabel 13. Vergelijking van de ontwikkeling van produktierichtingen in het blok en enige landbouwgebieden

	Het Bildt		Het blok		Weide- en Bouwstreek	
	opp. in ha in 1960	index 1967	opp. in ha in 1960	index 1967	opp. in ha in 1960	index 1967
Grasland	3 716	105	3 191	115	33 379	104
W.v. kunstweide	526	115	358	115	1 366	113
Granen	2 608	104	1 539	102	3 790	105
Suikerbieten	1 142	87	655	74	1 829	77
Aardappelen	1 956	110	987	111	3 879	90
Fruit	99	88	24	117	68	128
Bollen	8	400	6	183	43	184
Glasteelten	9	159	3	385	8	204

Het blok maakt deel uit van beide landbouwgebieden, in de cultuurgrond-grasland-verhouding komt dit duidelijk tot uiting. In 1967 werd + 50% van de cultuurgrond in het blok als grasland gebruikt tegen in Het Bildt + 36% en in de Weide- en Bouwstreek + 77%. De vergelijking kan dan ook wellicht een aanwijzing geven over de richting waarin het blok zich in de toekomst ontwikkelt.

Ten aanzien van twee produktierichtingen onderscheidt de ontwikkeling in het blok zich van die in de beide landbouwgebieden, nl. wat betreft de uitbreiding van het graslandareaal en het areaal aan tuinbouw onder glas. De uitbreiding van beide is in het blok sedert 1960 veel sterker geweest dan elders in Het Bildt en de Weide- en Bouwstreek.

Tabel 14. Vergelijking van de ontwikkeling van de graslandbezetting in het blok en enige landbouwgebieden

	Veebezetting per 100 ha grasland					
	Het Bildt		het blok		Weide- en Bouwstreek	
	1960	1967	1960	1967	1960	1967
Jongvee	57	50	63	58	54	53
Pinken	50	51	55	55	46	51
Melk- en kalfkoeien	128	123	138	139	119	124
Weidemestvee	22	22	8	11	9	8
Schape	60	90	40	62	41	59
Grootveeëenheden 1)	209	204	209	213	183	190

1) Waarbij 1 stuks jongvee en 1 pink op 1/2, 1 melk/ of kalfkoe en 1 stuks weidemestvee op 1 en 1 schaap op 0,1 is gesteld.

Wat de ontwikkeling met betrekking tot de graslandbezetting betreft neemt het blok duidelijk weer een tussenperiode in tussen de beide landbouwgebieden.

De graslandbezetting, omgerekend in grootveeëenheden, hoewel in het blok nog altijd aanzienlijk hoger dan in de betrokken landbouwgebieden, is sedert 1960 minder sterk toegenomen dan in de Weide- en Bouwstreek, terwijl deze in Het Bildt afnam. In de vergelijking is typerend voor het blok de hoge graslandbezetting met jongvee, pinken en vooral melk- en kalfkoeien.

2. Het grondgebruik

De helft van de cultuurgrond in het blok wordt momenteel nog voor akkerbouw gebruikt; het areaal is geleidelijk aan het afnemen ten gunste van het areaal grasland. Het graslandareaal omvatte in 1960 zowel als in 1967 11% kunstweide, welke in het kader van de vruchtwisseling een belangrijke rol vervult.

Hoewel de aangebrachte scheiding kunstweide-blijvend grasland niet geheel betrouwbaar blijkt te zijn, kan op grond van de gegevens toch wel de conclusie volgen dat het areaal kunstweide de laatste jaren niet sterk meer is toegenomen zoals in de jaren vijftig. Kunstweide is vooral van belang op de gemengde bedrijven (+ 17% van het grasland) en met name in het deelgebied Noord (+ 24% van het grasland).

Onder de akkerbouw is ook de teelt van tuinbouwgewassen begrepen. De toeneming van het totale areaal aan tuinbouwteelten in het blok de laatste jaren biedt weinig houvast. Schommelingen in het percentage tuinbouw kunnen mede veroorzaakt zijn door overigens minder belangrijke verschuivingen; zo worden b.v. vroege en late pootaardappelen - zeer belangrijke teelten in dit gebied - respectievelijk tot de tuinbouw en de akkerbouw gerekend. De ontwikkeling van het areaal aan tuinbouw moet dan

ook naar afzonderlijke teelten worden gezien.

3. Bedrijfstypen

Daar in het ruilverkavelingsgebied de bedrijfsstructuur nogal uiteenloopt, is een eenvoudige bedrijfstypologie opgezet, waarbij de bedrijven zijn ingedeeld in een viertal typen. Deze bedrijfstypen zijn:

bedrijven met glasteelten

(overwegend) bouwbedrijven < 33% van de oppervlakte grasland 1)
 gemengde bedrijven \geq 33% tot < 66% van de oppervlakte
 grasland
 (overwegend) veebedrijven \geq 66% van de oppervlakte grasland 1)

Een overzicht van de spreiding van deze bedrijfstypen in de grootteklassen en over de deelgebieden is weergegeven in tabel 15.

Tabel 15. Bedrijfstype naar bedrijfsgrootte en deelgebied

Bedrijfsgrootte, deelgebied	Aantal agrarische bedrijven (A en B) in 1967						
	to- taal	bedr. met glas	bouw- bedr.	overwe- gend bouw- bedr.	ge- meng- de bedr.	over- wegend vee- bedr.	vee- bedr.
			(overw.) bouw- bedr.			(overw.) vee- bedr.	
< 5 ha	51	23	19	1	1	5	2
5-10 ha	67	2	16	-	14	31	4
10-20 ha	80	1	6	3	20	38	12
20-40 ha	103	-	12	6	51	27	7
\geq 40 ha	42	-	9	8	22	2	1
Het blok	343	26	62	18	108	103	26
West	116	11	38	12	23	24	8
Noord	92	12	17	5	37	21	-
Zuid	63	2	4	1	25	22	9
Oost	72	1	3	-	23	36	9

Uit dit overzicht blijkt dat de gemengde bedrijven en de overwegend

- 1) Bij de bouwbedrijven is nog onderscheid gemaakt tussen bouwbedrijven (zonder grasland en/of melkvee) en overwegend bouwbedrijven (met melkvee, maar < 33% van de oppervlakte grasland); bij de veebedrijven is nog onderscheid gemaakt tussen overwegend veebedrijven (met melkvee en \geq 66% van de oppervlakte grasland) en veebedrijven (met melkvee en alleen grasland).

veebedrijven veruit de grootste groepen zijn en dat anderzijds het aantal min of meer gespecialiseerde bouwbedrijven veel groter is dan het aantal min of meer gespecialiseerde veebedrijven. Hoewel er onder de min of meer gespecialiseerde bedrijven zowel in akkerbouw als in vee recentelijk relatief het meest werden opgeheven of nevenbedrijf werden, is uit de ontwikkeling duidelijk een tendentie naar meer ontmenging waar te nemen.

Door veranderingen in de bouwland-grasland-verhouding verminderde het percentage z.g. gemengde bedrijven de laatste 7 jaar van 41% tot 31%.

Tabel 16. De ontwikkeling in bedrijfstype naar grootteklasse

	Aantal agrarische bedrijven zonder glasteelten							
	(overw.) bouwbedr.		gemengde bedr.		(overw.) veebedr.		totaal	
	'60	'67	'60	'67	'60	'67	'60	'67
< 10 ha	71	36	47	15	55	42	173	93
10-15 ha	8	5	19	14	14	28	41	47
15-20 ha	4	4	11	6	8	22	23	32
20-30 ha	12	5	28	21	8	20	48	46
30-40 ha	16	13	37	30	7	14	60	57
≥ 40 ha	17	17	19	22	2	3	38	42
Alle klassen	128	80	161	108	94	129	383	317

Wanneer we de ontwikkeling bezien naar grootte van de bedrijven, dan hebben de mutaties in de afgelopen 7 jaar tot gevolg gehad dat:

1. wat de bouwbedrijven betreft bij een afnemend totaalaantal bedrijven slechts de groep bouwbedrijven van minstens 40 ha in aantal is gelijkgebleven en in de andere grootteklassen het aantal in het algemeen sterker is afgenomen naarmate de bedrijven kleiner zijn;
2. wat de gemengde bedrijven betreft ongeveer hetzelfde geldt als voor de bouwbedrijven, met dien verstande dat het aantal bedrijven van minstens 40 ha is toegenomen en het aantal zeer kleine bedrijven sterker is afgenomen dan in de even grote groep bouwbedrijven;
3. wat de veebedrijven betreft bij een toegenomen totaalaantal bedrijven slechts de groep bedrijven kleiner dan 10 ha is afgenomen (minder echter dan even grote bedrijven van een ander type) en het meest zijn toegenomen de aantallen bedrijven van een grootte tussen 10 en 30 ha.

Hoewel de helft van de cultuurgrond in het blok momenteel als grasland wordt gebruikt, is het aantal bedrijven waarop de graslandexploitatie in oppervlakteverhoudingen sterk overweegt of de gehele bedrijfsoppervlakte omvat anderhalf maal zo groot dan het aantal bedrijven waarop de akkerbouw sterk overweegt of het gehele bouwplan uitmaakt. De veebedrijven zijn nl. in het algemeen veel kleiner dan de bouwbedrijven en komen relatief het meest voor in de grootteklasse 10 tot 20 ha. Juist in deze grootteklasse zijn recentelijk op een groot aantal gemengde bedrijven

verschuivingen aangebracht ten koste van het bouwland.

Uitgegaan van dezelfde bedrijfstype-indeling zijn de verhoudingen sedert 1960 sterk veranderd.

	Aantallen		Percentages	
	1960	1967	1960	1967
Bedr. met glas	12	26	3	8
Bouwbedr.	68	62	32	23
Overwegend bouwbedr.	60	18		
Gemengde bedr.	161	108	41	31
Overwegend veebedr.	86	103	24	38
Veebedr.	8	26		
Agrarische bedrijven (totaal)	395	343	100	100

Dat deze ontwikkeling maar ten dele tot uitdrukking komt in de grasland-bouwland-verhouding is het gevolg van het feit dat men op een aantal bedrijven wel het melkvee wegdeed of sterk verminderde, maar het grasland niet evenredig inkromp en mestvee en/of schapen daarop is gaan houden. Naar aanleiding van tabel 15 is men geneigd de groep bouwbedrijven te onderscheiden in twee groepen, nl. zeer kleine bedrijven (< 10 ha) en grotere bouwbedrijven. Gezien echter enkele belangrijke aspecten van het teeltplan op de kleine bedrijven en mede door de overweging dat het aantal opengrondstuinbouwteelten dat aan kleine bedrijven is voorbehouden steeds beperkter wordt en zal gaan worden, is er alleszins reden de kleine bedrijven in deze groep niet als een aparte groep te beschouwen. Het zal tevens duidelijk zijn dat uit rentabiliteitsoverwegingen deze kleine bedrijven onder de bouwbedrijven wel een aparte plaats innemen.

4. De veehouderij

Aan de hand van de gegevens uit de landbouwtellingen 1960 en 1967 kan men zich een beeld vormen van de betekenis van het allerbelangrijkste deel van de veehouderij in het ruilverkavelingsgebied, nl. de melkveehouderij. Daar deze tellingen een momentopname weergeven, kunnen toevallige omstandigheden enige invloed op de aantallen hebben.

(57)

Terwijl van het totale aantal agrarische bedrijven sedert 1960 $\pm 19\%$ uit deze groep verdween, verdween van het aantal bedrijven zonder melkvee 35%, wat relatief nog meer was dan van het aantal bedrijven met minder dan 10 stuks melkvee. Van de bedrijven die bleven voortbestaan is anderzijds wel op een aantal het melkvee weggedaan; momenteel is op 75% van de agrarische bedrijven melkvee tegen 80% in 1960. Men is echter op een kleiner aantal bedrijven meer melkvee gaan houden: op 315 bedrijven in 1960 ± 4300 koeien tegen in 1967 op 257 bedrijven ± 4900 koeien.

Gaat men ervan uit dat een eenheid van 20 melkkoeien als minimaal moet worden gezien, dan blijft in 1967 nog 58% van de bedrijven met melk-

vee onder deze grens, van de gemengde bedrijven 52% en van de veebedrijven zelfs 60%.

Tabel 17. Mutaties in het aantal agrarische bedrijven met melkvee

	Aantal A- en B-bedrijven					
	totaal	met melkkoeien				
		0	1/9	10/19	20/29	≥ 30
Situatie in 1960	395	80	117	129	60	9
Uit de A- en B-groep verdwenen	- 74	28	33	10	3	-
In de A- en B-groep gebleven	321	52	84	119	57	9
Situatie in 1967 op deze bedrijven	.	73	43	100	69	36
Tot de A- en B-groep toegetroden	+ 22	13	1	5	2	1
Situatie in 1967	343	86	44	105	71	37

In de afgelopen 7 jaar is de oppervlakte grasland niet onaanzienlijk uitgebreid. Mede daardoor is gerekend over het gehele blok het aantal melkkoeien per 100 ha grasland vrijwel constant gebleven. Per 100 ha cultuurgrond omgerekend blijken enigszins de verschuivingen die zich op de bedrijven t.a.v. het grasland en de graslandexploitatie hebben voorgedaan. Op het afnemende aantal bouwbedrijven is het aantal koeien dat nog wordt gehouden sterk teruggelopen, op het afnemende aantal gemengde bedrijven enigszins toegenomen, evenals op het sterk toenemende aantal veebedrijven. In de deelgebieden West en Noord, waar minder dan 40% van de cultuurgrond grasland is, is de melkveebezetting op het grasland aanzienlijk afgenomen en omgerekend over de cultuurgrond praktisch gelijk gebleven. In de deelgebieden Zuid en Oost, waar twee derde van de grond in gras ligt, is de melkveebezetting op het grasland toegenomen en omgerekend op de cultuurgrond zelfs met een kwart.

Ondanks de vergroting van de melkveestapel op een groot aantal bedrijven is deze op zowel gemengde als op veebedrijven in meer dan de helft van de gevallen kleiner dan 20 stuks. Uitgegaan van een norm voor de melkveebezetting voor weidebedrijven van 130 koeien per 100 ha, blijken er van de 129 veebedrijven slechts 57 deze bezetting of een zwaardere te halen. Hieruit volgt dat beperking in bedrijfsgrootte niet uitsluitend oorzaak is van het voorkomen van zoveel te kleine melkveestapels. Zo hebben van de 50 veebedrijven van 10 tot 20 ha er 31 een melkveebezetting op de cultuurgrond van minder dan 130 per 100 ha (14 zelfs van minder dan 110 per 100 ha). Daarbij moet in aanmerking worden genomen dat het weinige bouwland dat bij de veebedrijven hoort (17%) niet intensief wordt beteeld, de pootaardappelteelt op een zeer klein aantal van deze bedrijven voorkomt en dan nog in zeer geringe oppervlakte. Gaat men de mogelijkheden

na voor specialisatie binnen de veehouderij, dan blijkt de verhouding melkvee tot jongvee vrijwel ongewijzigd te zijn gebleven. Bovendien nam de betekenis van de schapen (en in mindere mate van niet voor fokken bestemd rundvee) ook op de veebedrijven toe.

Dat de ontmenging niet verder wordt doorgevoerd, zou in verband kunnen staan met de situatie in de bedrijfsgebouwen, met name de beschikbare stalruimte voor melkvee. Hierop wordt in hoofdstuk 4 ("De bedrijfsgebouwen") nader ingegaan. Wanneer van de 129 veebedrijven in 1967 de bedrijven die momenteel een melkveebezetting hebben beneden 130 per 100 ha deze bezettingsdichtheid zouden halen, dan zou het aantal melkkoeien daardoor reeds met 400 à 500 toenemen zonder dat er dus bedrijfsvergroting aan te pas komt. Het aantal koeien dat op deze wijze "ingeschikt" zou kunnen worden op de bedrijven kleiner dan 10 ha is praktisch nihil, op de bedrijven van 10 tot 20 ha \pm 100, op de bedrijven van 20 tot 30 ha \pm 150 en op de bedrijven van minstens 30 ha \pm 200.

Tabel 18. Het aantal melkkoeien per bedrijf en veebezetting per 100 ha

	Aantal veebedrijven (A en B)				
	totaal	met melkkoeien			
		< 20	20/29	30/39	\geq 40
Momenteel	129	77	29	16	7
W.v. met bezetting					
\geq 130 1)	57	38	10	4	5
m. bezett. < 130	72	39	19	12	2
en bij opvoeren tot 130	.	29	15	14	14
Situatie daarna	129	67	25	18	19

1) 130 melkkoeien per 100 ha.

De aantallen jongvee die op de bedrijven werden aangehouden namen tot omstreeks 1960 toe; na 1960 is men globaal gezien minder jongvee gaan houden. De grootste jongveebezetting per 100 koeien is veruit op de bouwbedrijven aanwezig, op deze bedrijven nam ook het houden van weidemestvee en van schapen sterk toe. Omgerekend per 100 ha grasland behorend bij bouwbedrijven worden momenteel 142 schapen gehouden, 110 melkkoeien, 111 stuks jongvee en 53 stuks weidemestvee. Op de gemengde bedrijven, die in het algemeen veel groter zijn dan de veebedrijven, komt de graslandbezetting vrij dicht bij die op de veebedrijven.

5. De akkerbouw

De akkerbouw - waaronder ook de tuinbouwgewassen in de open grond zijn begrepen - besloeg in 1967 nog ongeveer de helft van de cultuurgrond

in het ruilverkavelingsgebied. Het aantal bouwbedrijven (met minstens 66% van de grond in gebruik voor akkerbouw) nam relatief sterk af als gevolg van een zeer sterke vermindering van het aantal kleine bouwbedrijven. De hoogste percentages bouwland hebben gemiddeld de zeer kleine bedrijven (84%) en de zeer grote bedrijven (62%). In het areaal nam het aandeel van de drie belangrijkste gewassengroepen, nl. granen, aardappelen en suikerbieten, toe van 81% tot 92%. Er trad een vereenvoudiging van het bouwplan op. De vermindering van het areaal aan andere gewassen leidde tot een toeneming van het percentage granen (van 42 tot 51) en in mindere mate van aardappelen (van 22 tot 26%), terwijl het areaal suikerbieten ongeveer gelijk bleef (van 17 op 15%). Het praktisch geheel wegvallen van de teelt van voederbieten uit het bouwplan is mede oorzaak geweest van de toeneming van het graslandareaal ten koste van het bouwland. Reeds vóór 1960 trad reeds een vermindering op, die geleidelijk aan doorzette. Zoals bekend leverde deze teelt arbeidsorganisatorisch steeds meer bezwaren, waardoor ze vervangen werd door de beter te mechaniseren voederwinning op grasland.

Het is opmerkelijk dat de toeneming van de granen zich niet beperkt heeft tot de grote bedrijven, maar dat ze verhoudingsgewijs op de middelgrote bedrijven minstens even groot is geweest.¹⁾ De toeneming van het areaal aardappelen betreft zowel de gewone aardappelen als de vroege aardappelen. De teelt van pootaardappelen neemt hierbij een zeer belangrijke plaats in; ongeveer 60% van de ruim 1 000 ha aan aardappelen in 1967 bestond uit gekeurd pootgoed. Terwijl het percentage aardappelen naarmate de bedrijven groter zijn niet belangrijk afneemt, blijkt de teelt van pootgoed een grotere plaats in te nemen naarmate de bedrijven groter zijn. Op de bedrijven kleiner dan 10 ha en van 10 tot 20 ha bestond het areaal aardappelen voor + 31% uit pootgoed, op de bedrijven van 20 tot 40 ha voor + 55% en op de bedrijven van minstens 40 ha voor + 74%. De reeds aanwezige tendentie van beperking van de pootaardappelteelt tot grotere oppervlakten op de grotere bedrijven wordt nog gestimuleerd door de nieuwe mogelijkheden deze teelt te mechaniseren. Mede doordat de vraag zich steeds meer richt op grote homogene partijen zal de teelt van vroege aardappelen en de pootaardappelteelt waarschijnlijk steeds meer van de tuinderij naar het grote akkerbouwbedrijf verhuizen.²⁾

Op de akkerbouwbedrijven is dooreengenomen 7 à 8% beteeld met grove tuinbouwgewassen, vroege aardappelen niet meegerekend. In dit geringe areaal nemen relatief qua areaal een belangrijke plaats in de teelt van tuinbouwzaden, van groen te oogsten erwten (uitsluitend op de grotere bedrijven) en van spruiten.

1) Uit de middelen die voor 1966 beschikbaar zijn in het Europese Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw (afdeling Oriëntatie voor structuurprojecten) heeft de Europese Commissie o.a. een toewijzing verstrekt voor de bouw van een silo voor zaaigranen te Franeker van f. 35 400,-.

2) Zie artikel in het Vakblad van de Groothandel in Aardappelen, 1967.

De bollenteelt die zich op de zeekelegronden is gaan ontwikkelen, heeft het in het ruilverkavelingsgebied qua areaal nog niet verder gebracht dan tot 11 ha, waaronder \pm 4,5 ha aan hoofdsoorten (voornamelijk tulpen). Hoewel nog uiterst gering betekent dit ten opzichte van 1960 een verdubbeling wat betreft het totale areaal, terwijl er in 1960 praktisch nog geen hoofdsoorten werden geteeld. Te signaleren valt dat de teelt min of meer geconcentreerd is in het Westelijk deelgebied en van het totale areaal zich meer dan de helft op de grotere bouwbedrijven (groter dan 20 ha) bevindt en de teelt van hoofdsoorten vrijwel geheel. Een belangrijk deel van de gronden in het blok (met name in het Westen) voldoen aan de eisen die ten behoeve van de bollenteelt aan de bodemgesteldheid worden gesteld. In vergelijking tot gespecialiseerde bollenbedrijven zijn de investeringen op akkerbouwbedrijven voor bollenteelt veel lager. Onderzocht wordt reeds hoe de teelt van bollen vooral arbeidstechnisch kan worden ingepast in de werkzaamheden op akkerbouwbedrijven.¹⁾ Het is dan ook zeer goed mogelijk dat de bloembollenteelt op bouwbedrijven verder zal toenemen. Te verwachten is trouwens dat steeds meer tuinbouwteelten gezien de toenemende mechanisatiemogelijkheden in grotere oppervlakte-eenheden op de grotere akkerbouwbedrijven een plaats zullen vinden.

6. De glastuinbouw

Uit het voorgaande bleek reeds dat het weinig zin heeft onderscheid te maken tussen de bij de landbouwteelten gescheiden groepen van vollegrondstuinbouwteelten en akkerbouwgewassen. In de bedrijfstypeïndeling komt dit onderscheid dan ook niet voor. Anders is het gesteld met de tuinbouw onder glas. In 1967 werd in het ruilverkavelingsgebied \pm 11 ha onder glas geteeld, waarvan 9,5 ha op 26 bedrijven in de A- en B-groepen. Er was toen 4,5 ha verwarmd glas, waarvan 4 ha op bedrijven in de A- en B-groepen. Hoewel het dus om een zeer beperkt areaal gaat, betekent dit ten opzichte van 1960 meer dan het drievoudige en wat het aantal bedrijven met glasteelten betreft meer dan een verdubbeling. Toegenomen is het aantal vooral vanuit de groep kleine bouwbedrijven en door stichting van nieuwe bedrijven. In het deelgebied Oost komt één bedrijf met glasteelten voor, in Zuid zijn er 2, in Noord 12 en in West 11 met glasteelten. Was in 1960 het totale areaal vrijwel geheel in het deelgebied West te vinden, sedertdien is de groei in Noord veel sneller geweest, waardoor het glasareaal behorende bij de A- en B-bedrijven in deze deelgebieden nagenoeg even groot is en te zamen 94% van het totale areaal uitmaakt.

Onder de bedrijfshoofden met glasteelten zijn relatief uitzonderlijk veel jongere bedrijfshoofden. Niet alleen de periode van vestiging is bepalend voor de glasoppervlakte, maar ook andere factoren zoals o.a. de rentabiliteit, beschikbaar eigen vermogen en de opvolgingssituatie. Van

1) "Tulpen op akkerbouwbedrijven"; artikel van C. Zijdewind in "Landbouwvoorlichting", aug. 1967.

"De tulpenteelt op een gemengd bedrijf van 24 ha in de Noordoostpolder"; L.E.I.-publikatie, 1968.

de in 1960 bestaande bedrijven zijn er enkele verdwenen, enkele voortgezet zonder dat er van groei sprake is geweest, werd op een meerderheid het areaal glas uitgebreid en hebben vooral nieuwe vestigingen bijgedragen tot de groei van het totale areaal aan glasteelten. Momenteel zijn er van de 26 agrarische bedrijven met glasteelten 4 met minder dan 2 000 m², 13 met 2 000 tot 4 000 m², 5 met 4 000 tot 6 000 m² en 4 met minstens 6 000 m².

Tabel 19. Vergelijking van de ontwikkeling aan glasareaal in enkele "verdichtingen" en gebieden

	Areaal in glas in ha				
	1950	1955	1960	1965 1)	1967 1)
Barradeel	3	3	3	7 (26)	11 (30)
Gebied Het Bildt	7	10	9	12 (44)	14 (45)
Menaldumadeel	4	5	6	8 (45)	10 (38)
Geb. Weide- en Bouwstreek	6	7	8	14 (77)	15 (65)
Leeuwarden	6	9	9	9 (51)	9 (51)
Geb. Kleiweidestreek	8	13	12	13 (71)	14 (68)
Geb. Veenweidestreek	3	3	5	3 (34)	5 (36)
Geb. De Wouden	5	6	7	8 (82)	8 (72)
Geb. De Eilanden	0	-	0	0 (2)	0 (1)
Prov. Friesland	28	39	40	50(310)	57(287)

1) (...): aantal bedrijven met teelten onder glas.

Barradeel is in Friesland de gemeente met niet alleen het relatief grootste areaal aan glasteelten, maar bovendien met de relatief sterkste groei. In andere kleine "verdichtingen" in Friesland wat glasteelt betreft als Menaldumadeel en Leeuwarden en Tietjerksteradeel 1) is van groei praktisch geen sprake. Niet alleen wat de groei van het areaal aan glasteelten betreft zijn de verschillen tussen de "verdichtingen" groot, bij nadere beschouwing van de samenstelling van het areaal en van de teelten onder glas blijken grote verschillen te bestaan die wijzen op hogere investeringen in glas in de gemeente Barradeel en anderzijds een relatief zowel als absoluut grotere omvang van intensieve teelten.

In de gemeente Barradeel kwam in 1967 11 ha staand glas voor, waarvan 4 ha verwarmd d.m.v. een vaste installatie, terwijl er praktisch geen plat glas voorkwam, in de gemeente Menaldumadeel daarentegen was van de 8,5 ha staand glas nog geen 2 ha verwarmd, terwijl er 1 ha plat glas voorkwam. De meest intensieve teelt onder glas, nl. die van bloemkwekerijgewassen in verwarmde kassen besloeg in 1967 in Barradeel 74 are tegen in Menaldumadeel 14 are. Slechts t.o.v. dit laatste aspect steekt een andere gemeente - in dit geval Leeuwarden - ver boven Barradeel uit.

1) Tietjerksteradeel is hierbij genoemd omdat er weliswaar slechts 2 ha aan glasteelten in deze gemeente is te vinden, doch 22 bedrijfjes met glasteelten.

Tabel 20. Vergelijking van de samenstelling van het glasareaal in 1967 in enkele "verdichtingen" en gebieden

	Areaal aan glasteelten in aren					
	totaal	staand glas				plat glas
		verwarmd 1)		koud		
		to- taal	bloem- kweke- rij	to- taal	bloem- kweke- rij	
Barradeel	1 113	412	74	695	19	6
Geb. Het Bildt	1 436	518	88	889	26	29
Menaldumadeel	963	178	14	685	26	100
Geb. Weide- en Bouwstreek	1 592	477	62	908	40	167
Leeuwarden	942	410	210	434	47	98
Geb. Kleiweidestreek	1 377	575	218	668	67	134
Geb. Veenweidestreek	504	113	35	269	89	122
Geb. De Wouden	824	297	155	382	128	145
Geb. De Eilanden	2	-	-	2	-	-
Prov. Friesland	5 695	1 980	557	3 124	350	591

1) Door middel van een vaste installatie.

7. De arbeidsbezetting

Op de agrarische bedrijven in het ruilverkavelingsgebied waren er in 1960 bijna 900 mannen vast werkzaam, in 1967 was dit aantal gedaald met 25% tot iets meer dan 650. De daling van de arbeidskrachten was daardoor bijna het dubbele van de daling van het aantal bedrijven (13%), wat grotendeels veroorzaakt is door een sterkere afnemering van het aantal landarbeiders (met 41%). Het aantal mannelijke meewerkende gezinsleden (hoofdzakelijk zoons) verminderde in deze periode nl. minder sterk dan het aantal bedrijven, zodat deze groep relatief in betekenis is toegenomen. Van het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten was in 1967 55% bedrijfshoofd, 11% werkte mee op het ouderlijke bedrijf en 34% was arbeider.

Dat, ondanks de belangrijke vermindering van het aantal vaste arbeidskrachten op de bedrijven, de toeneming van het aantal eenmansbedrijven niet groter is geweest komt doordat de vermindering van het totale aantal agrarische bedrijven praktisch geheel het gevolg is van het verdwijnen van eenmansbedrijven. De vermindering van de arbeidsbezetting op de bedrijven voltrekt zich bij uitstek op de bedrijven met voorheen een bezetting van minstens 4 man. In 1960 waren er 40 agrarische bedrijven met een vaste bezetting van 4 man en 37 met een van minstens 5 man, in 1967 slechts 22 met 4 man en 9 met minstens 5 man.

Een ander belangrijk aspect is dat er sedert 1960 reeds een aantal bedrijven van 30 tot 40 ha eenmansbedrijf is geworden. Zelfs is er onder de bouwbedrijven van minstens 40 ha reeds een aantal eenmansbedrijven. Van veebedrijven van 30 tot 40 ha die in 1960 nog sterk overwegend driemansbedrijven waren is momenteel een meerderheid tweemansbedrijf.

Tabel 21. Vergelijking van de arbeidsbezetting op de bedrijven in 1960 en 1967

	Aant. agrar. bedrijven		Percentage					
			eenmans- bedrijven		tweemans- bedrijven		drie- en meermans- bedrijven	
	1960	1967	1960	1967	1960	1967	1960	1967
Bedr. met glas	12	26	25	50	50	31	25	19
Bedr. zonder glas:								
< 10 ha	173	93	85	91	13	9	2	-
10-20 ha	64	79	34	65	55	33	11	2
20-30 ha	48	46	8	31	31	54	61	15
30-40 ha	60	57	1	7	12	33	87	60
≥ 40 ha	38	42	-	7	-	5	100	88
Totaal	383	317	45	50	21	25	34	25
W.v. bouwbedr.	128	80	54	59	14	12	32	29
Gemengde bedr.	161	108	31	27	24	30	45	43
Veebedr.	94	129	60	63	24	29	16	8

Van de bedrijven van 10 tot 20 ha is het deel dat eenmansbedrijf is sedert 1960 verdubbeld 1); van de bedrijven van 20 tot 30 ha is momenteel reeds een derde eenmansbedrijf.

Per categorie bedrijven loopt het aandeel van de landarbeiders in de vaste arbeidsbezetting sterk uiteen. Zo is op de gemengde bedrijven (31%) meer dan de helft (53%) van de vaste arbeiders in dienst en op de veebedrijven (38%) maar 14%. Mede hierdoor werkt 71% van de landarbeiders in het blok in de deelgebieden West en Noord.

Bij het voorgaande moet de nadruk niet zozeer worden gelegd op de geconstateerde arbeidsbezetting maar op de ontwikkeling sedert 1960. Daar bij de gegevens over de vaste arbeidsbezetting uit de metelling met dezelfde criteria is gewerkt, kunnen ze als vergelijkingsmateriaal vrij goed worden gebruikt.2)

In de laatste 7 jaar is met name onder de gemengde bedrijven het aantal zonder vaste arbeider - dat relatief nog laag is - het sterkst toegenomen, mede in samenhang met vereenvoudiging van het akkerbouwplan.

1) Dit zal zeker zijn terugslag geven bij de bedrijfsopvolging wanneer een zoon eenmaal elders is gaan werken.

2) In het gebied zijn ook een groot aantal losse arbeidskrachten in de landbouw werkzaam. Blijkens de gegevens uit de decembertelling 1965 zijn deze losse arbeidskrachten merendeels korter dan 6 maanden werkzaam op één bedrijf.

Tabel 22. Ontwikkeling in de arbeidsbezetting

Agrarische bedr. zonder glasteelten	Gemiddelde be- drijfs grootte (ha)		Vaste arbeids- krachten per bedr. (aantal)		Aantal ha per man	
	1960	1967	1960	1967	1960	1967
< 5 ha	3	3	1,1	1,1	3,0	3,0
5 -10 ha	7	8	1,3	1,2	5,7	6,5
10-20 ha	14	14	1,9	1,5	7,5	9,9
20-40 ha	30	30	3,2	2,3	9,5	12,8
≥ 40 ha	47	48	4,9	3,7	9,6	13,0
Bouwbedr.	17	21	2,2	2,0	7,7	10,5
Gemengde bedr.	22	28	2,6	2,4	8,6	11,5
Veebedr.	12	17	1,7	1,5	7,3	11,0
Totaal	18	22	2,2	1,9	8,0	11,1

Hoewel als gevolg van de afnemning van het aantal arbeidskrachten en door de vermindering van het aantal agrarische bedrijven (waarbij vooral kleine bedrijven verdwenen en andere werden vergroot) het aantal hectaren dat één man gemiddeld bewerkt van 8 in 1960 steeg tot 11 in 1967, is dit nog steeds laag. 1) Vergroting van deze oppervlakte moet voornamelijk komen van de grotere bedrijven, daar op vele kleine eenmansbedrijven deze verhouding praktisch eenmaal vastligt.

8. De toekomst

Aan het slot van hoofdstuk II over de agrarisch-structurele aspecten is een prognose gegeven van het aantal bedrijven naar hoofdberoep van de bedrijfshoofden zoals dat over + 15 jaar te verwachten is, wanneer er althans geen bijzondere gebeurtenissen de gang van zaken sterk zullen beïnvloeden. Het aantal bedrijven in de A- en B-groepen (agrarische bedrijven) in het ruilverkavelingsgebied werd daarbij geraamd op + 250 tegen in 1967 343.

Uitgegaan van de huidige situatie en rekening gehouden met de tendenties die zich aftekenen is te verwachten dat een ontwikkeling naar + 250 agrarische bedrijven gepaard zal gaan met verschuivingen in de verhoudingen tussen de aantallen bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsgrootte.

Zoals reeds naar voren werd gebracht, is bij deze prognose uitgegaan van de huidige tendenties. Dit geldt niet in het minst voor de prognose over het aantal bedrijven met glas. Dit aantal vertoont in de prognose vergeleken met de huidige situatie een zeer geringe toeneming. In de groep

1) Lager dan in het ruilverkavelingsgebied Wonseradeel-Noord (in 1966 13 ha), hoger dan in het gebied Ferwerderadeel (in 1965 9,6 ha).

Tabel 23. Prognose van de ontwikkeling naar type en grootte van de bedrijven

	Aantal agrarische bedrijven (A + B)										
	to- taal glas	bedr. met	bouwbedr.			gemengde bedr.			veebedr.		
			<10 ha	10/20 ha	≥20 ha	<10 ha	10/20 ha	≥20 ha	<10 ha	10/20 ha	≥20 ha
In 1960	395	12	71	12	45	47	30	84	55	22	17
In 1967	343	26	36	9	35	15	20	73	42	50	37
Prognose:											
beroepsbeëindiging	- 76	6	17	6	4	8	4	10	19	2	-
beroepsverandering	- 38	-	13	-	-	4	3	1	15	1	1
overblijvend	229	20	6	3	31	3	13	62	8	47	36
na typeverandering	229	26	-	-	19	-	-	56	13	64	51
stichting	+ 17	7	-	-	4	-	-	-	-	-	6
In + 1982	246	33	-	-	23	-	-	-	13	64	57

kleine bouwbedrijven - uit welk type men in de allereerste plaats overgang naar glastuinbouw kan verwachten - zijn de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie zodanig dat men slechts zeer sporadisch op dergelijke mutaties in de nabije toekomst mag rekenen. Verder is niet te verwachten dat het aantal belangrijk méér zal toenemen door stichten van bedrijven en door beroepsverandering dan zal afnemen door opheffing en beroepsverandering. Uit tabel 23 blijkt dat in deze prognose gerekend is op een verdwijnen van de bouwbedrijven en gemengde bedrijven kleiner dan 20 ha. Voor zover ze niet geheel verdwijnen uit de A- en B-groepen is te verwachten dat - afgezien van vergroting van dergelijke bedrijven tot groter dan 20 ha - de kleinere bouwbedrijven voor een deel omgezet worden in glasbedrijven en voor het overige evenals de kleinere gemengde bedrijven in veebedrijven. Van het in de prognose opgenomen aantal qua oppervlakte kleine veebedrijven kan worden aangenomen dat men zich op deze bedrijven naarmate ze kleiner zijn meer (mede) zal gaan richten op deniet aan de grondgebonden produktietakken (de veredelingssector) of - waar meer kans op is - een nevenberoep zal zien te verwerven, dat potentieel de mogelijkheid weer inhoudt van een overgaan naar de C-groep.

De te verwachten verdwijning van qua oppervlakte kleinere agrarische bedrijven zal tot gevolg hebben dat andere bedrijven vergroot zullen worden. Dit laatste kan in tabel 23 maar zeer ten dele tot uitdrukking worden gebracht. De indeling in grootteklassen is zeer beperkt weergegeven en een prognose die dieper ingaat op de toekomstige grootte van de bedrijven is trouwens niet verantwoord te geven. De te verwachten toeneming in enkele grootteklassen van veebedrijven is in deze prognose dan ook ten dele het gevolg van vergroting van bedrijven en ten dele van verandering van bedrijfstype.

HOOFDSTUK IV

DE BEDRIJFSGEBOUWEN

Door middel van een enquête zijn enkele gegevens bekend geworden over de bedrijfsgebouwen op de z.g. gemengde bedrijven en veebedrijven 1) Daar slechts gegevens zijn verzameld over bedrijven waarop de opvolging hoogstwaarschijnlijk verzekerd is of voorlopig nog niet ter sprake komt, is de kans groot dat het algehele beeld van de toestand wat betreft de bedrijfsgebouwen in werkelijkheid ongunstiger is dan uit de gegevens zal blijken.

1. Toestand bedrijfsgebouwen

In het ruilverkavelingsgebied zijn slechts zeer weinig bedrijfsgebouwen die nog betrekkelijk nieuw zijn; ongeveer 35% is zelfs minstens 100 jaar oud en meer dan 75% is reeds minstens 50 jaar oud. Naarmate de boerderijen van oudere datum zijn betreft het in het algemeen in méér gevallen gepachte boerderijen. Opmerkelijk is voorts dat onder de gemengde bedrijven in veel mindere mate de bedrijfsgebouwen eigendom van de gebruiker zijn dan onder de bedrijven die zich tot veebedrijf hebben ontwikkeld of altijd al veebedrijf geweest zijn.

Het ligt gezien de leeftijd van de gebouwen voor de hand dat klassieke boerderijtypen voor Friesland als het stelptype en het kophalsromptype sterk overheersen; + 45% is nl. van het kophalsromptype, 39% van het stelptype, terwijl 16% van een vrij type is en in 3% van de gevallen het hoofdbedrijfsgebouw uit een montagestal bestaat. Bedrijfsgebouwen van een vrij type, met name de montagestal, komen praktisch uitsluitend voor op qua oppervlakte kleinere bedrijven.

Op de gemengde bedrijven overheerst het kophalsromptype, op de veebedrijven het stelptype. Aan te nemen is dat in de loop der jaren in de gebouwen reeds vele aanpassingen tot stand zijn gebracht. Momenteel is de stalling nog voor + 62% een éénrijige Friese stal, voor + 18% een tweerijige Friese stal en voor het overige deels combinatie van Friese en Hollandse stal, deels zuiver Hollandse stal.

Daar de hoofdbedrijfsgebouwen over het algemeen reeds van oudere datum zijn, is het niet verwonderlijk dat in de loop des tijds op vele bedrijven nevenbedrijfsgebouwen zijn bijgebouwd of omgebouwd voor een andere bestemming. Momenteel is er op + 10% van de bedrijven alleen maar een hoofdbedrijfsgebouw, op + 42% daarnaast nog één nevengebouw, op + 34% nog 2 nevengebouwen en op + 12% 3 of meer nevenbedrijfsgebouwen.

1) Door middel van een steekproef van ongeveer 1 op 1,5 onder gemengde bedrijven en veebedrijven van minstens 10 ha en waarvan het bedrijfs-hoofd jonger is dan 50 jaar of reeds de 50 gepasseerd en wel een opvolger voor het bedrijf in eigen gezin heeft.

Bijna een vijfde van deze gebouwen is er sedert 1960 bij gekomen.

In het deelgebied Noord is het aantal nevenbedrijfsgebouwen en het aantal dat na 1960 is bijgebouwd relatief groter dan elders in het gebied. De bijgebouwen dienen respectievelijk het meest voor veestalling, werktuigenberging en aardappelbewaring.

Op ongeveer 12% van de gemengde bedrijven en de veebedrijven staat het melkvee op stal op één plaats; onder de veebedrijven is het aantal waarbij dit eveneens het geval is relatief kleiner dan onder de gemengde bedrijven. Wanneer men de pinken erbij betreft (melkvee en jongvee vanaf 1 jaar) dan zijn de verschillen veel groter; op bijna 60% van de gemengde bedrijven staan melkvee en pinken op één plaats in de bedrijfsgebouwen tegenover op minder dan een vijfde van de veebedrijven. In een aantal gevallen staan melkvee en pinken zelfs op 4 afzonderlijke plaatsen. Op ongeveer 7% van de bedrijven wordt jongvee niet in een grupstal, maar in een loopstal gehouden; het betreft overwegend gemengde bedrijven.

Bij confrontatie van de stallingscapaciteit (het aantal standen voor melkvee en pinken) met de aantallen melkkoeien en pinken die ten tijde van de laatste meitelling werden gehouden, krijgt men in het algemeen niet de indruk dat op een groot aantal bedrijven stalruimte te weinig is. In aanmerking genomen dat sedert 1960 van de bij de enquête betrokken veebedrijven op meer dan de helft het aantal melkkoeien en pinken met minstens 10 is uitgebreid en van de gemengde bedrijven op meer dan een kwart, en aangenomen dat ten tijde van de meitelling de veebezetting in het algemeen maximaal zal zijn, blijkt op + 70% van de veebedrijven de aanwezige stalruimte voor minder dan 90% bezet te zijn, op + 24% voor 90 tot 110% en op + 6% van de veebedrijven voor minstens 110%. In deze laatste groep wordt - blijkbaar ten gevolge van de beperkte ruimte - op enkele bedrijven geen ander rundvee gehouden dan melk- en kalkkoeien.

Op de gemengde bedrijven wijkt de situatie niet sterk hiervan af, doch er is in het algemeen iets meer ruimte over dan op de veebedrijven.

Waarschijnlijk heeft men in vele gevallen in de loop der jaren reeds op beperkte schaal aanpassingen in de vorm van uitbreiding van stalruimte tot stand gebracht. Het aantal boerderijen met een éénrijige Friese stal (momenteel + 62%) zal oorspronkelijk veel groter zijn geweest, evenals het aantal veebedrijven waar het melkvee en de pinken op één plaats werden gestald.

Er blijkt geen verband te bestaan tussen wijzigingen in de arbeidsbezetting op de bedrijven en de benutting van de aanwezige stalruimte. In een aantal gevallen laat een sedert 1960 belangrijk verlaagde arbeidsbezetting een relatief hoge benutting van de stalruimte zien. Overigens is op ongeveer een kwart van de bedrijven de stallingscapaciteit voor melkvee en pinken te zamen kleiner dan voor 30 stuks en op + 56% van de bedrijven kleiner dan voor 40 stuks.¹⁾

Daar bovendien de veebezetting op het grasland over het algemeen reeds tamelijk zwaar is, kan toch een voorlopige conclusie zijn dat het opvoeren van de melkveestapel in een groot deel van de gevallen niet in de eerste plaats afstuit op de stallingscapaciteit.

1) Een doorsnee-stalbezetting van 40 stuks betekent + 27 melk- en kalkkoeien en + 13 vrouwelijk jongvee.

2. Outillage bedrijfsgebouwen

Veranderingen in de bedrijfsvoering ten einde rationeler te werken voltrekken zich in toenemende mate. Over enkele facetten van de situatie zoals die thans is op de gemengde bedrijven en de veebedrijven in het ruilverkavelingsgebied zijn gegevens via de enquête bekend geworden.

Wat betreft het afvoeren van de stalmest is nog maar een klein deel (+ 16%) van de bedrijven zover dat er met mechanische mestafvoer en/of een drijfmestsysteem wordt gewerkt. Op bedrijven met een melkveestapel van minder dan 20 stuks of bedrijven kleiner dan 20 ha komt dit praktisch nog niet voor, doch uit het kleine aantal bedrijven dat wel hiertoe is overgegaan blijkt dat ook onder de grotere bedrijven en bedrijven met minstens 30 stuks melkvee het aantal met deze voorziening nog zeer gering is. De bewaring van mengmest en/of gier heeft behoudens op een aantal kleine bedrijven plaats in een speciale ruimte in de vorm van een betonnen kelder, waarvan de capaciteit sterk uiteenloopt. Mogelijkheden deze uit te breiden of bewaarruimte in te richten blijkt er in meer dan driekwart van de gevallen ruimschoots te zijn. Slechts op een aantal qua oppervlakte kleinere bedrijven is de uitbreidingsmogelijkheid te beperkt of in het geheel niet aanwezig.

Op + 41% van de bedrijven wordt 's zomers op stal gemolken, op + 41% met een weideinstallatie en op + 16% in een doorloopstal.¹⁾

Naarmate men in het algemeen minder melkvee heeft, wordt er méér met een weideinstallatie gemolken en minder op stal. Op ruim een kwart van de bedrijven is een afzonderlijk melklokaal (inclusief spoellokaal) ingericht; onder de bedrijven met een melkveestapel kleiner dan 15 stuks is er geen enkele die een dergelijke voorziening heeft. Een melkleiding in de stal hebben nog maar een klein aantal bedrijven; op een aantal wordt deze zeer binnenkort aangebracht, waardoor deze binnenkort op +13% van de gemengde bedrijven en veebedrijven aanwezig zal zijn.

Van de gemengde bedrijven heeft ruim 60% een bewaarplaats voor aardappelen en in het algemeen naarmate de bedrijven groter zijn een bewaarplaats met een grotere capaciteit. Hoewel de grootste bewaarruimten in het deelgebied West voorkomen is in Noord het aantal bedrijven met deze voorziening relatief het grootst. Onvoldoende bergruimte voor ruwvoer is er relatief meer op veebedrijven dan op gemengde bedrijven, met name op de kleinere bedrijven komt onvoldoende ruimte voor ruwvoer relatief het meest voor. Veel ongunstiger is de situatie wat voldoende vloeroppervlakte voor berging van werktuigen en machines betreft. Bijna de helft heeft hiervan onvoldoende, van de bedrijfshoofden met bedrijven kleiner dan 20 ha + 60%.

3. Plannen met betrekking tot de bedrijfsgebouwen

Wat eventuele plannen op langere termijn betreft blijkt ruim de helft plannen te hebben het aantal standen voor melkvee en/of jongvee uit te breiden.

1) In enkele gevallen wordt nog met de hand gemolken.

Opmerkelijk is dat relatief meer bedrijfshoofden met een gemengd bedrijfuitbreiding ten behoeve van melkvee zowel als van jongvee voor ogen staat dan bedrijfshoofden met veebedrijven. Naarmate de bedrijven groter zijn is het aantal waarop men aan uitbreiding van stalruimte in de toekomst denkt relatief groter.

Het blijkt dat op pachtbedrijven - samenhangend met de omstandigheid dat relatief méér gemengde bedrijven pachtbedrijven zijn - in verhouding in meer gevallen (55%) aan uitbreiding van stalruimte wordt gedacht dan op eigendomsbedrijven (47%) en wat de arbeidsbezetting betreft het meest op bedrijven met vreemde arbeidskrachten (55%). Op eigendomsbedrijven hebben hoogstwaarschijnlijk aanpassingen in de bedrijfsgebouwen in wat sterkere mate reeds plaatsgehad.

Het aantal bedrijfshoofden dat van plan is de ruimte voor melkvee uit te breiden is groter dan het aantal dat plannen heeft uit te breiden ten behoeve van meer jongvee. Ook het aantal standen dat erbij zou moeten komen is in het algemeen ten behoeve van melkvee groter dan van jongvee.

Tabel 24. Plannen t.a.v. het aantal veestanden

		Percentage bedrijfshoofden met plannen 1) het aantal standen uit te breiden			
		totaal	met < 10	met 10-14	met ≥ 15
Gemengde bedr. voor	melkvee	51	15	25	11
	voor jongvee	48	24	20	4
	voor rundvee	57	6	13	38
Veebedr.	voor melkvee	42	6	19	17
	voor jongvee	31	10	15	6
	voor rundvee	47	6	8	33
Alle bedr.	voor melkvee	46	10	22	14
	voor jongvee	39	17	17	5
	voor rundvee	52	6	10	36

1) Op langere termijn.

Bij vergelijking tussen de deelgebieden valt West op door een relatief veel groter aantal bedrijfshoofden dat uitbreiding van de stalruimte overweegt, in het bijzonder ten behoeve van het melkvee en in mindere mate

het deelgebied Noord door een in verhouding groot aantal bedrijven waarop geen uitbreiding van de stalruimte overwogen wordt.

In de gevallen dat men plannen op langere termijn heeft de stalruimte uit te breiden, zal dit wat de veebedrijven betreft in een meerderheid van de gevallen (+ 60%) niet mogelijk zijn binnen de bestaande gebouwen. Op de gemengde bedrijven zijn de mogelijkheden hiertoe minder klein en zou dit in ongeveer twee derde van de gevallen van uitbreiding wel mogelijk zijn.

Naarmate de bedrijven kleiner zijn, zijn ook de kansen om uitbreiding binnen de bestaande gebouwen te verwezenlijken belangrijk minder en overwogen de bedrijfshoofden vaker naar buiten uit te bouwen.

In nauw verband met de plannen op langere termijn over niet dan wel (en in welke mate) uitbreiden van de stalruimte voor melk- en jongvee staat het areaal grasland dat men ter beschikking denkt te hebben. Een aantal veebedrijven bestaat reeds geheel uit grasland. Wat de overige veebedrijven en de gemengde bedrijven aangaat zijn het ook hierbij meer de gemengde bedrijven waarop in relatief meer gevallen (+ 45%) uitbreiding van het graslandareaal ten koste van het bouwlandareaal wordt overwogen. Van de nog niet geheel uit grasland bestaande veebedrijven denkt + 42% van de bedrijfshoofden aan (verdere) inkrimping van het bouwlandareaal, waaronder een meerderheid aan omzetting van alle resterende bouwland in grasland. Uit de enquête bleek dat - terwijl van de eenmansbedrijven reeds een relatief groter deel geheel uit grasland bestaat - onder de bedrijven die nog niet geheel uit grasland bestaan ontmenging ten gunste van graslandexploitatie relatief het meest onder de bedrijfshoofden met eenmansbedrijven wordt overwogen.

Tussen de deelgebieden bestaan hieromtrent grote verschillen. In West is 68% van de bedrijfshoofden met een gemengd bedrijf of een veebedrijf dat nog niet geheel uit grasland bestaat van plan het graslandareaal verder uit te breiden, in Noord en Oost daarentegen denkt slechts resp. 35 en 24% aan inkrimping van het bouwlandareaal. Dit laatste zou verband kunnen houden met de toestand waarin de veestalling verkeert, in de laatstgenoemde deelgebieden nl. is naar het inzicht van de bedrijfshoofden de behoefte aan modernisering (herinrichting) van de veestalling relatief groter dan in de andere deelgebieden. Volgens eigen inzicht is hieraan op ongeveer 60% van de bedrijven dringend behoefte, op de veebedrijven in het algemeen vaker dan op de gemengde bedrijven. Vooral op de qua oppervlakte middelgrote bedrijven (van 20 tot 40 ha) is het besef dat de veestalling verbetering behoeft het meest voorkomend. Bezien naar melkveestapel zijn het de bedrijfshoofden met een melkveestapel van minstens 30 stuks die relatief het meest de behoefte uitspreken aan modernisering en/of herinrichting van de bedrijfsgebouwen. Ongeveer 17% van degenen die dit noodzakelijk achten (+ 6% van alle bedrijfshoofden met gemengde of veebedrijven van minstens 10 ha) ziet als enige oplossing niet veel minder dan algeheel nieuwbouw. De behoefte aan modernisering van de veestalling draait geheel om arbeidsbesparing.

Achtereenvolgens is het meest nodig verbetering van de wijze waarop gevoerd wordt, herindeling van de veestalling waardoor alle vee (ook het jongvee) op één plaats komt te staan, het aanbrengen van een mecha-

nisch mestafvoersysteem en herinrichting van de jongveestalling.

4. Mogelijkheden met betrekking tot de bedrijfsgebouwen

Over de toestand waarin de bedrijfsgebouwen verkeren en de mogelijkheden wat betreft de gebouwen zijn min of meer objectieve gegevens bekend. Wat de hoofdgebouwen betreft, schijnt + 44% in goede staat te verkeren, ongeveer een zelfde deel (+ 42%) in redelijke tot matige staat en + 14% in slechte staat.

Op de veebedrijven is de toestand aanmerkelijk ongunstiger dan op de gemengde bedrijven; een vijfde tot een kwart van de hoofdgebouwen van veebedrijven is nl. in uitgesproken slechte staat. In het algemeen zijn op de qua oppervlakte kleinere bedrijven relatief meer hoofdbedrijfsgebouwen in slechte toestand dan op de grotere bedrijven. De situatie is in het deelgebied Oost nog het minst en in Noord het meest ongunstig. De toestand van de bijgebouwen is in het algemeen veel minder gunstig, ook hierbij spant de toestand op de veebedrijven de kroon.

Uitbreiding van de stalruimte, indien de verhouding bouwland-grasland ten gunste van het grasland zou worden veranderd, zou op twee derde van de gemengde bedrijven gezien de huidige toestand van de gebouwen wel te verwezenlijken zijn, al zou dit voornamelijk de grotere bedrijven betreffen en op de kleinere (kleiner dan 20 ha) slechts in minder dan de helft van de gevallen.

Van de veebedrijven zou dit op de kleinere bedrijven slechts in minder dan een derde van de gevallen mogelijk zijn en omgerekend over alle veebedrijven op ongeveer de helft. Bij vergroting van de bedrijven zouden mogelijkheden tot uitbreiding van de stalruimte in veel minder gevallen aanwezig zijn. Op meer dan de helft van de bedrijven zou dit nl. niet mogelijk zijn, met name naarmate de bedrijven qua oppervlakte kleiner zijn, is deze mogelijkheid er in toenemende mate niet. Van de bedrijven kleiner dan 20 ha b.v. zou meer dan driekwart van de gebouwen geen mogelijkheid bieden de stalruimte uit te breiden.

Bij het bezien van de mogelijkheden tot modernisering c.q. herindelings van de gebouwen blijken de verhoudingen sterk overeen te komen met die met betrekking tot de mogelijkheden voor uitbreiding van de stalruimte. Een verband tussen deze twee facetten ligt voor de hand. Wanneer vergroting van de stalruimte hetzij bij verandering van de bouwland-graslandverhouding hetzij bij vergroting van het bedrijf in de bestaande gebouwen niet is te realiseren, zal ook in vele gevallen modernisering niet verantwoord kunnen plaatshebben. Bepaalde voorzieningen zullen slechts bij een zeker minimum aantal dieren in aanmerking komen om te worden aangebracht. In verband met het voorgaande is een belangrijk aspect dat door de recente veranderingen in de pachtnormen de mogelijkheden verbeterd zijn om de aanpassingen in en van de bedrijfsgebouwen in de pacht door te berekenen.

In de verhoudingen zoals die momenteel voorkomen 1) bieden de ge-

1) De huidige bedrijfsgrootte en de bouwland-graslandverhoudingen thans.

bouwen mogelijkheden tot modernisering op ongeveer een derde (38%) van de bedrijven kleiner dan 20 ha, op ruim driekwart van de bedrijven van 20 tot 40 ha en praktisch op alle bedrijven van 40 ha of groter. Dit komt erop neer dat bij deze beoordeling bij een stallingscapaciteit voor rundvee (koeien en pinken) van minder dan voor 30 stuks een meerderheid van de bedrijven geen mogelijkheden heeft de gebouwen te moderniseren en pas bij een capaciteit van minstens 40 stuks 1) de bedrijven bijna alle deze mogelijkheid hebben.

5. De toekomst

Voor de toekomst zal met groter wordende melkveestapels bij kleiner wordende arbeidsbezetting rekening moeten worden gehouden. Aanpassingen in en van de bedrijfsgebouwen zullen daarbij dan ook een zeer belangrijke rol spelen. In het voorgaande is reeds naar voren gebracht dat naarmate de bedrijven groter zijn men meer doeltreffender aanpassingen kan aanbrengen.

Uitgegaan van de huidige tendentie wijst een prognose over de ontwikkeling van het aantal veebedrijven in het blok (§ 3 De toekomst) omstreeks 1982 nog altijd een groter aantal bedrijven kleiner dan 20 ha uit dan van minstens 20 ha of groter. Wanneer men zich in de toekomst zal moeten inzetten om door vergroting van de produktie per arbeidskracht de kostenstijging op te vangen zal dit naarmate de bedrijven groter zijn langer mogelijkheden blijven bieden, met name wat betreft de bedrijfsgebouwen en de aanpassingen daarin. De kleinere bedrijven zullen echter door de geringere aanpassingsmogelijkheden die de gebouwen bieden in toenemende mate in de knel geraken.

1) Aan te nemen is dat een doorsnee-stalbezetting van 40 stuks \pm 27 melk- en kalfkoeien en \pm 13 vrouwelijk jongvee betekent.

HOOFDSTUK V

BEDRIJFSECONOMISCHE ASPECTEN

1. Inleiding

Uit het voorgaande bleek, dat het blok landbouwkundig gezien een gemengd karakter heeft. Ongeveer 50% van de grond wordt als weiland geëxploiteerd, de andere helft als bouwland behoudens een relatief klein areaal tuingrond.

Ook de afzonderlijke bedrijven hebben in meerderheid een gemengd grondgebruik. Zuivere weidebedrijven en zuivere akkerbouwbedrijven zijn relatief zeldzaam (resp. 9 en 12% van de A- en B-bedrijven groter dan 10 ha).

De zuivere akkerbouwbedrijven vindt men sterker vertegenwoordigd onder de grotere bedrijven.

Op de gemengde bedrijven tekent zich de laatste jaren wel een streven naar ontmenging af, door omzetting van bouwland in grasland. De zuivere akkerbouwbedrijven vindt men relatief het sterkst vertegenwoordigd in de oppervlaktegroepen kleiner dan 10 ha en groter dan 40 ha. Een ontwikkeling naar het ontstaan van meer zuivere akkerbouwbedrijven is niet waar te nemen; waarschijnlijk als gevolg van beperkingen, die de grond oplegt.

In de bedrijfseconomische beschouwingen zal daarom het gemengde bedrijf centraal worden gesteld. Met het oog op de toekomst zal echter ook aandacht worden geschonken aan zuivere weidebedrijven en zuivere akkerbouwbedrijven.

De gemengde bedrijven in de Friese kleibouwstreek munten niet uit door een hoge arbeidsproductiviteit. Dit blijkt bij vergelijking met zuivere akkerbouwbedrijven en weidebedrijven van vergelijkbare omvang. (Tabel 25.)

Zowel het aantal ha per v.a.k. als het aantal b.e. per v.a.k. ligt aanmerkelijk beneden het gemiddelde niveau van de akkerbouwbedrijven op zeelei en ook iets beneden het gemiddelde op de weidebedrijven. Voor de verklaring kan men denken aan de relatief kleine omvang van de afzonderlijke bedrijfsonderdelen in vergelijking met die op de gespecialiseerde bedrijven van gelijke grootte. Vooral in de melkveehouderij speelt dit een steeds belangrijkere rol. Bij kleinere omvang van de melkveestapel is ook bij toepassing van dezelfde arbeidsmethoden per koe meer arbeid nodig voor melken en veeverzorging en zijn bovendien de mogelijkheden tot een economisch verantwoorde mechanisatie minder.

Daarnaast is de verbouw van pootaardappelen een belangrijke factor. De mechanisatie van deze teelt is in het algemeen op de gemengde bedrijven in de kleibouwstreek achtergebleven bij die in andere gebieden (IJsselmeerpolders b.v.). Als argument wordt vaak aangevoerd dat handhaving van een op kwalitatief hoog peil staande pootaardappelverbouw zich moei-

Tabel 25. Arbeidsproductiviteit en oppervlakten per v.a.k. op gemengde bedrijven in de Friese kleibouw-
streek in vergelijking met zuivere akkerbouw- en weidebedrijven

	1965/66			1966/67			1967/68					
	Bedr.- oppervlakte (ha)	Aantal ha per v.a.k. bedr.	Aantal ha per v.a.k. bedr.	Bedr.- oppervlakte (ha)	Aantal ha per v.a.k. bedr.	Aantal ha per v.a.k. bedr.	Bedr.- oppervlakte (ha)	Aantal ha per v.a.k. bedr.	Aantal ha per v.a.k. bedr.			
Gemengd												
Friese klei- bouwstreek												
20-50 ha(L.E.I.)	32,96	4711	10,50	1558	35,16	5073	11,00	1635	35,67	5319	11,45	1759
Akkerbouw zeeklei												
15-30 ha(CBS)2)	24,22	3560	13,15	1942	24,29	3692	14,35	2187
Akkerbouw zeeklei												
30-50 ha(CBS)2)	40,01	5481	14,60	1997	40,28	5639	15,90	2232
Weidebedrijven weidestroken												
30-50 ha(CBS)2)	34,28	3371	14,95	1638	34,38	3851	14,95	1681

1) b.e. = bewerkingseenheden.

2) CBS-statistiek van de bedrijfsuitkomsten 1965/66 en 1966/67.

lijk laat combineren met verdere mechanisatie van deze teelt. Op grond van de ervaringen in de IJsselmeerpolders moet echter worden betwijfeld of dit op den duur verantwoord is. Indien men er in de Friese kleibouwstreek niet in slaagt de pootaardappelverbouw verder te mechaniseren, zal dit de concurrentiepositie ten opzichte van andere produktiegebieden sterk kunnen verzwakken.

Tenslotte zullen ook de op veel bedrijven minder gunstige verkavelings-toestand - in het bijzonder de ongunstige ligging van de graslandpercelen - en de minder doelmatige indeling van de bedrijfsgebouwen een rol kunnen hebben gespeeld.

De rentabiliteit is in de afgelopen twaalf jaar niet ongunstig geweest, zoals blijkt uit het onderste gedeelte van grafiek 1. Slechts in twee jaren bleef het gemiddelde arbeidsinkomen per f. 100 - arbeidskosten beneden de honderd en werd dus een negatief netto-overschot behaald. Opmerkelijk zijn de sterke fluctuaties in het arbeidsinkomen. De oorzaken hiervan moet men zoeken in de akkerbouwsector en met name bij de pootaardappelen. Het areaal aardappelen dat voor verreweg het grootste deel bestaat uit pootaardappelen neemt op vrijwel alle bedrijven 1/3 gedeelte van de oppervlakte bouwland in beslag. Op de L.E.I.-bedrijven werd echter gemiddeld ongeveer 50% van de totale bruto-opbrengst van de akkerbouwgewassen gerealiseerd via de pootaardappelen. Van de totale opbrengsten van het bedrijf bestond op deze bedrijven, met ongeveer half om half bouwland en grasland, + 50% uit opbrengsten van de veehouderij en ongeveer 25% uit opbrengsten van de aardappelverbouw. De geldopbrengst per ha pootaardappelen wisselde sterk van jaar op jaar, zoals uit grafiek 2 blijkt. De vrij grote schommelingen in de bedrijfsresultaten zijn voor een belangrijk deel hieruit te verklaren. Ook tussen de bedrijven onderling komen elk jaar grote verschillen voor, die voor een deel een gevolg zijn van uiteenlopende marktontwikkelingen voor verschillende rassen en klassen. Daarnaast speelt het teeltrisico (kg-opbrengsten, afkeuring) een belangrijke rol en dit is weer voor een deel afhankelijk van de vakbekwaamheid van de teler.

De grote betekenis van de uitkomsten van de poterteelt voor de onderlinge verschillen in bedrijfsresultaat kwam ook naar voren uit een analyse van de boekhoudkundige gegevens van 25 bedrijven in het blok 1)

Het aantal bedrijven was te gering om tot duidelijke en betrouwbare conclusies te komen. De resultaten van de analyse zullen dan ook hier niet uitvoerig worden behandeld.

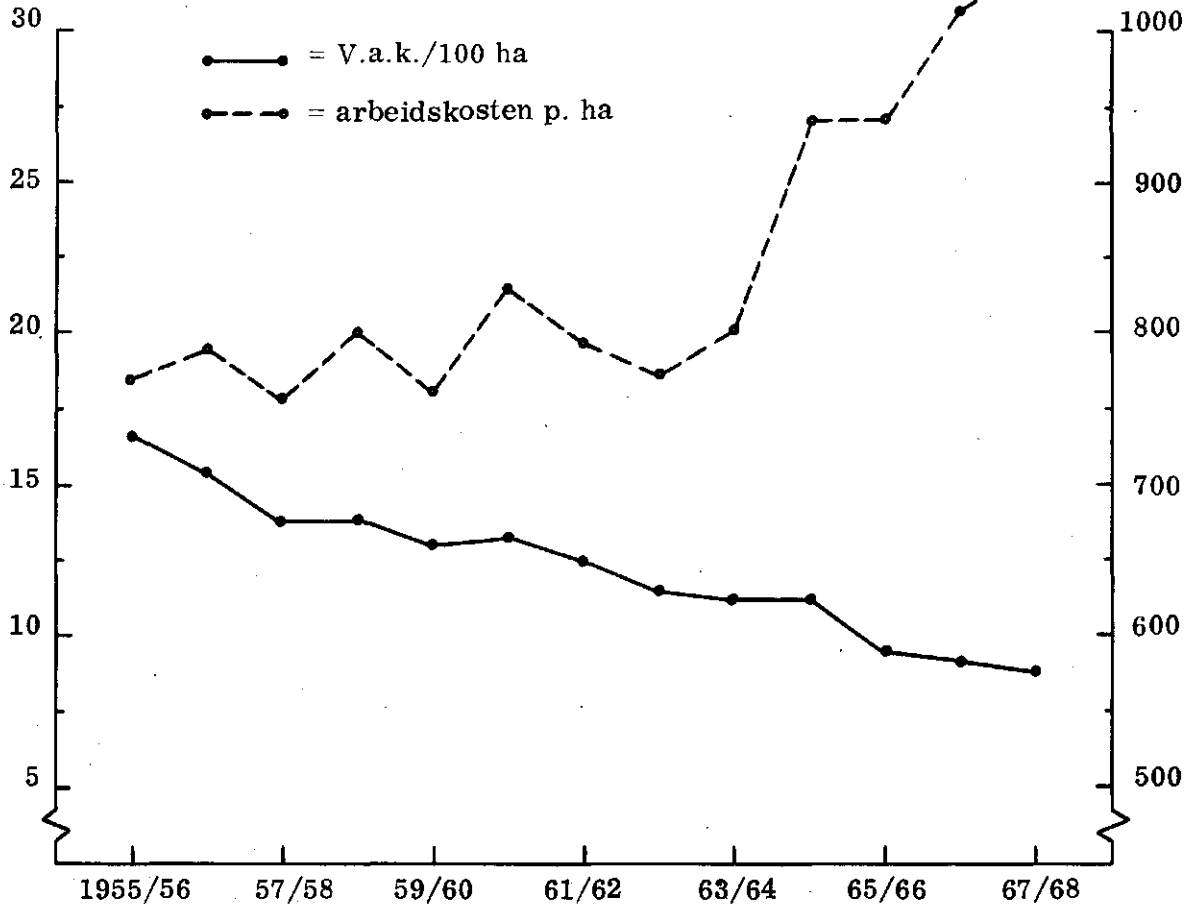
Als een tweede belangrijke oorzaak van verschillen in bedrijfsuitkomsten kwamen naar voren de verschillen in de opbrengsten van de aardappelverbouw.

1) Hiervoor waren welwillend boekhoudingen ter beschikking gesteld door de C.C.L.B. en het boekhoudbureau van de A.B.T.B., welke werden aangevuld met gegevens van een aantal L.E.I.-bedrijven. De boekhoudingen hadden betrekking op drie boekjaren 1963/64 t/m 1964/65; de bedrijfsoppervlakte liep uiteen van 6 ha tot bijna 50 ha.

Grafiek I

Arbeidskosten/ha

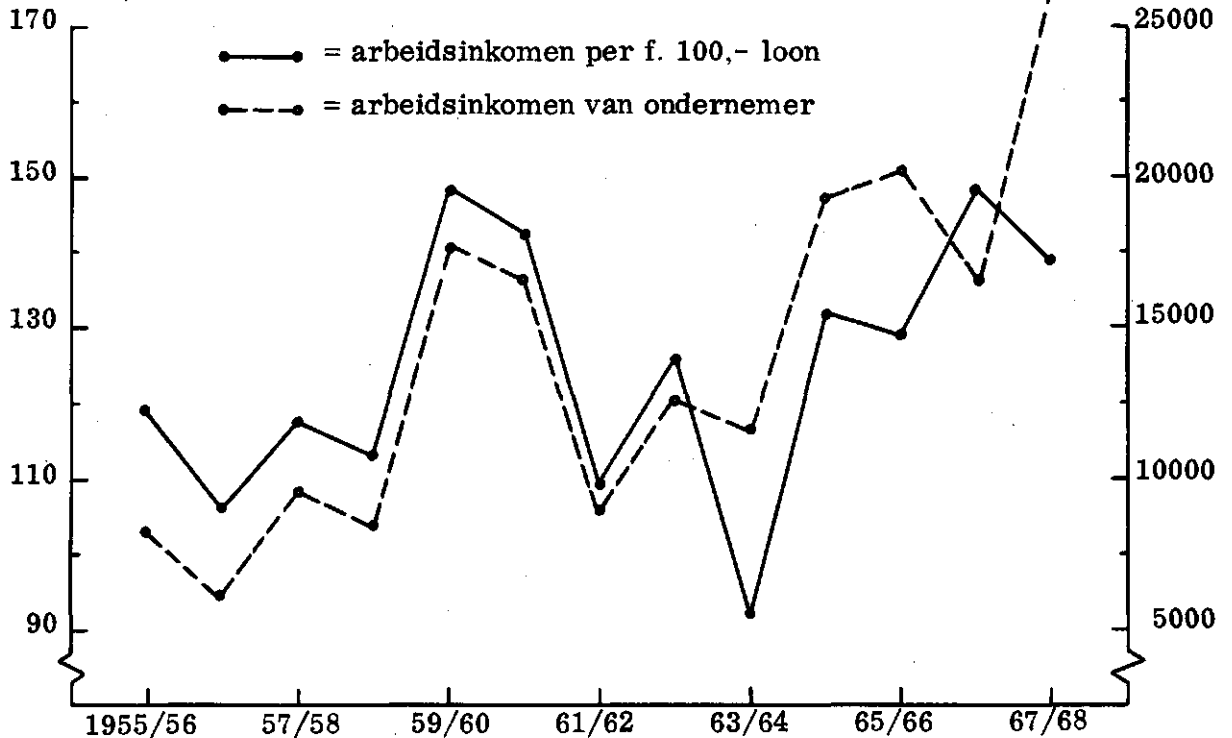
V.a.k./100 ha 1)

1) Voor de periode 1955/56 t/m 1960/61 geschat op grond van verloop van de arbeidskosten.

Arbeidsinkomen per f. 100,- loon

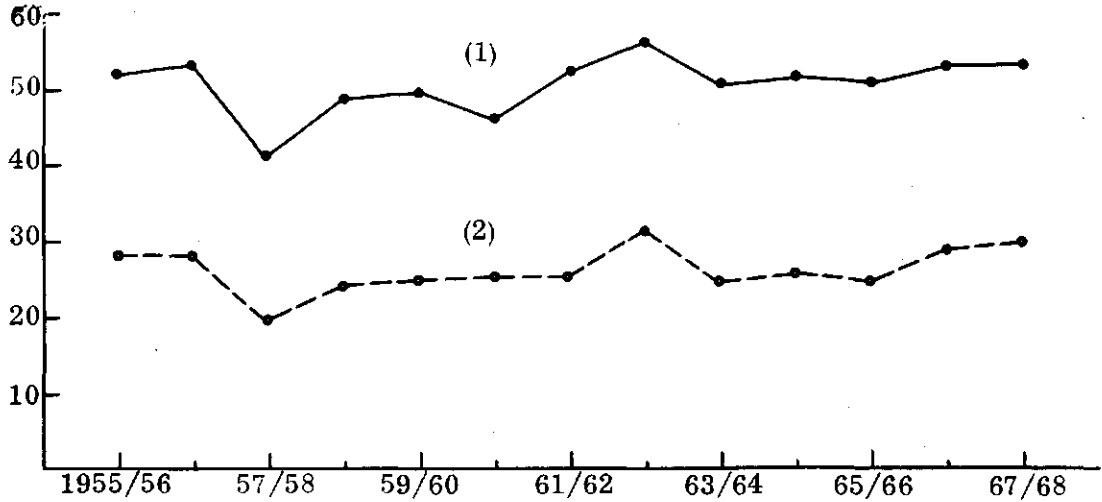
Arbeidsinkomen ondernemer(gld)

Grafiek II

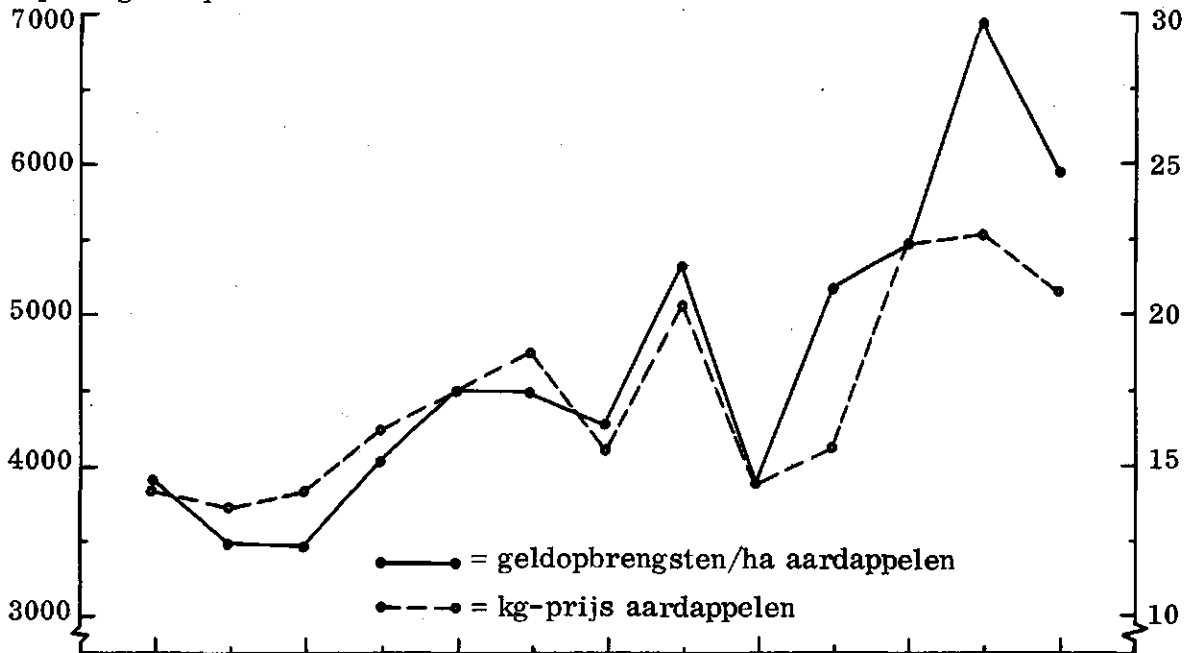
Bruto geldopbrengsten in procenten van:
 1. totale bruto-geldopbrengsten marktbaar gewassen
 2. totale bruto-geldopbrengsten per bedrijf

Perc.opbr.

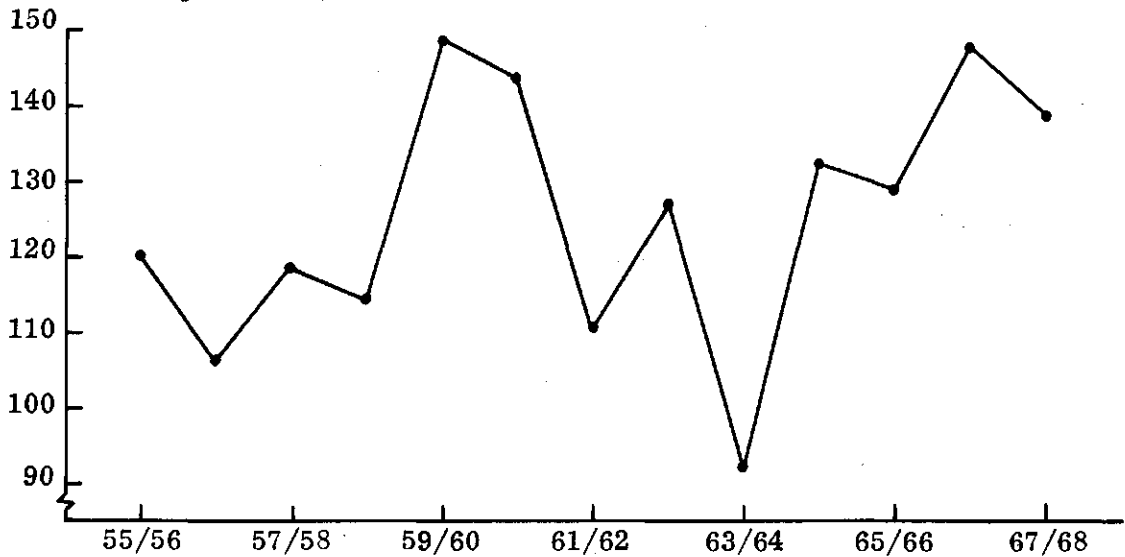

Geldopbrengsten per ha

Gemiddelde opbrengstprijs p.kg aardappelen (ct)

Arbeidsinkomen per f. 100,- loon

Er was wel een samenhang tussen de hoogte van de voerkosten en de melkopbrengst en omzet en aanwas per koe. De hogere opbrengsten bleken echter in de onderzochte jaren over het geheel genomen onvoldoende om de hogere voerkosten goed te maken. Een doelmatige veevoeding lijkt dan ook wel een punt dat op een aantal bedrijven meer aandacht verdient. Dit is echter meer een aangelegenheid over de voorlichting en niet zozeer een structureel aspect.

Een andere belangrijke factor bleek de produktieomvang per man. Dit was vooral een kwestie van de verhouding tussen arbeidsbezetting en bedrijfsoppervlakte. Zoals reeds eerder betoogd is de arbeidsbezetting, hoewel sterk teruglopend, in de Friese kleibouwstreek in vergelijking met zuivere akkerbouwgebieden en weidegebieden nog steeds relatief hoog. Tussen de onderzochte bedrijven in het blok waren evenwel belangrijke verschillen te constateren. Dit bleek bij een indeling van de bedrijven naar verschillen in arbeidskosten per 100 bewerkingseenheden bij gelijke opzet van het bedrijfsplan (bouwland-graslandverhouding, veeberekening per ha grasland).

Tabel 26. Verschillen in arbeidskosten per 100 bewerkingseenheden (1963/64 t.m. 1965/66)

Bedrijfsoppervlakte (ha)	21,16	26,11	31,57
Percentage grasland	44	42	55
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,95	2,81	2,70
Oppervlakte per v.a.k. (ha)	7,20	9,30	11,70
Aantal bewerkingseenheden per v.a.k.	1138	1485	1781
Arbeidskosten per 100 bew.eenheden	801	633	485
Totale bewerkingskosten per 100 bew.eenh.	1183	1039	882
Netto-overschot per 100 bew.eenheden	% 45	83	144
Arbeidsinkomen per v.a.k.	8773	10692	11245

De verschillen in arbeidskosten per 100 bewerkingseenheden vindt men onverminderd terug in de totale bewerkingskosten. Ze werden dus niet afgezwakt doordat lagere arbeidskosten gepaard gingen met hogere kosten van werktuigen of loonwerk.

Wel werd de uitwerking op het netto-overschot afgezwakt door een zwakke neiging tot samengaan van lagere arbeidskosten met een lager saldo zowel in de rundveesector (melkgift, veevoerkosten) als in de akkerbouw. Veel betekenis mag hier echter niet aan worden toegekend gezien de zwakke samenhang en het kleine aantal waarnemingen.

Over het geheel genomen was er een zwakke neiging dat bij gelijke bedrijfsopzet grotere bedrijven een iets gunstiger verhouding bereikten tussen arbeidsbezetting en produktieomvang.

Dit werd echter doorkruist door andere tendenties, waaruit tenslotte de indruk resulteerde, dat de in oppervlakte grotere bedrijven weinig gebruik maken van hun grotere mogelijkheden om door mechanisatie en in-

krimping van arbeidsbezetting een hogere produktieomvang per man te bereiken. Van de onderzochte bedrijven in het blok bleken vooral de grotere bedrijven met relatief veel bouwland een zware arbeidsbezetting te hebben, wat resulteerde in een relatief geringe produktieomvang per man.

Tabel 27. Bouwlandareaal, arbeidsbezetting en produktieomvang per man (1963/64 t.m. 1965/66)

Bedrijfsoppervlakte (ha)	16,88	25,73	36,58
Oppervlakte marktbaar gewassen	7,33	12,08	22,52
Oppervlakte grasland	9,20	13,23	13,82
Percentage grasland	54	51	32
Aantal bewerkingseenheden per ha	159	156	155
Aantal bewerkingseenheden per bedrijf	2557	3790	5624
Aantal volw. arbeidskrachten per bedrijf	1,67	2,75	4,15
Aantal ha per volw. arbeidskracht	10,00	9,25	8,80
Aantal bewerkingseenh. per volw. arb.kr.	1569	1415	1384
Arbeidsinkomen per volw. arb.kr.	9855	10630	10140
Netto-overschot per 100 bewerkingseenh.	0	70	100

Ondanks de geringere produktieomvang per man was het arbeidsinkomen per man op de grotere bedrijven gemiddeld gelijk aan dat op de kleinere bedrijven, dank zij gunstiger resultaten in de akkerbouwsector. De aandacht ging misschien meer uit naar een hoog niveau van geldopbrengsten per ha dan naar besparing op arbeidskosten.

De intensiteit van het grondgebruik, gemeten aan het aantal bewerkingseenheden per ha bleef bij toeneming van het bouwlandareaal vrijwel constant. Het bouwplan was vrijwel gelijk; de veebezetting per ha grasland was op de grotere bedrijven met meer bouwland iets lager.

Op de grotere bedrijven met relatief veel grasland was wel een in verhouding tot de bedrijfsoppervlakte lagere arbeidsbezetting te constateren. Het effect van de grotere oppervlakte per man werd hier echter gecompenseerd door extensiever graslandgebruik en een lagere veebezetting per ha, zodat het niet leidde tot een grotere produktieomvang per man in vergelijking met de kleinere bedrijven.

Tabel 28. Graslandareaal, veebezetting per ha en productieomvang per man (1963/64 t.m. 1965/66)

Oppervlakte, grasland, veestapel			
Oppervlakte (ha)	16,80	26,37	34,87
Oppervlakte marktbaar gewassen (ha)	10,78	15,57	14,92
Oppervlakte grasland (ha)	5,82	10,57	19,38
Percentage grasland	35	40	55
M per ha grasland	293	222	179
Veebezetting per ha (g.v.e./ha)	2,82	2,12	1,71
Aantal g.v.e./bedrijf	16,4	22,5	34,0
Arbeidsbezetting, productieomvang, bewerkingskosten			
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,97	3,11	3,36
Aantal ha per v.a.k.	8,40	8,48	10,38
Aantal bew.eenheden per ha	177	158	136
Totaalaantal bew.eenh./bedrijf	3911	4148	4754
Aantal bew.eenh. per v.a.k.	1501	1381	1497
Bewerkingskosten per 100 bew.eenh.	1078	1070	969
Bedrijfsresultaat			
Netto-overschot per 100 bew.eenh.	76	24	74
Arbeidsinkomen per arbeidskracht(v.a.k.)	10098	9682	10836

3. Toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden

Met het oog op de toekomst schept de hoofdzakelijk door de hoedanigheid van de grond afgedwongen parallellisatie van akkerbouw en op grasland gebaseerde rundveehouderij bijzondere problemen.

Deze parallellisatie heeft voordelen zowel bij de arbeidsaanwending als van landbouwtechnisch gezichtspunt. De akkerbouw is immers gekenmerkt door een ongelijkmatig verloopende arbeidsbehoefte en de rundveehouderij schept de mogelijkheid tot een meer volledige benutting van de capaciteit van de arbeidsbezetting.

De werkzaamheden in verband met de oogst van hooi en kuilgras en meer nog de stalwerkzaamheden vallen in perioden, waarin de arbeidsbehoefte voor de akkerbouw relatief klein is. Bovendien is de veehouderij van betekenis voor het in-stand-houden van de bodemvruchtbaarheid (stalmest, wisselbouw) en kunnen de bijprodukten van sommige akkerbouwgewassen via de melkveehouderij tot een hogere waarde worden gebracht dan via de markt.

Bij de ontwikkelingen die zich thans voordoen en voor de verdere toekomst aankondigen, komen de nadelen van de parallellisatie echter sterker naar voren. De combinatie van akkerbouw en veehouderij betekent dat bij gegeven bedrijfsoppervlakte de omvang van elk van de afzonderlijke bedrijfsonderdelen kleiner is dan bij specialisatie op één bedrijfsonderdeel mogelijk zou zijn.

Wat de akkerbouwsector betreft zijn, afgezien van de vergroting van de bedrijfsoppervlakte, de mogelijkheden tot vergroting van de productieomvang beperkt. Verdere vergroting van het areaal aardappelen is praktisch onmogelijk. Er moet zelfs rekening mee worden gehouden dat het areaal aardappelen met 25% moet worden ingekrompen in verband met wijziging in de regelingen ten aanzien van de aardappelmoetheid.

Misschien dat op een aantal bedrijven de introductie van de bollenteelt perspectief biedt voor rendabele vergroting van de werkgelegenheid voor de vaste arbeidsbezetting. Dit vereist echter naast vakkennis aanzienlijke investeringen en zal alleen mogelijk zijn indien de grond zich ervoor leent. Veel andere reële mogelijkheden tot intensivering in de akkerbouwsector zijn er niet.

Rationalisatie en mechanisatie van de werkzaamheden in de akkerbouw zullen verder in het algemeen moeten resulteren in ruimere inschakeling van loonwerkers, omdat de akkerbouwsector te klein is voor een lonende exploitatie van de voor deze mechanisatie vereiste werktuigen, terwijl het bovendien bij vermindering van de arbeidsbezetting moeilijker wordt een doelmatige werkorganisatie te realiseren. Ook het in-eigen-hand-houden van het klaarmaken en sorteren van de aardappelen zal bij vermindering van de arbeidsbezetting meer moeilijkheden gaan opleveren. Als gevolg van de technische ontwikkelingen worden de schaalvoordelen, die gerealiseerd kunnen worden op centrale sorteerafdelingen van afzetcoöperaties en handel bovendien groter.

Deze ontwikkelingen zullen waarschijnlijk leiden tot een nog verdergaande inkrimping van de werkgelegenheid voor de eigen vaste arbeidsbezetting in de akkerbouwsector en noodzaken tot een nog verdere inkrimping van de arbeidsbezetting. Het oprichten van combinaties om met gemeenschappelijk geëxploiteerde werktuigen en gezamenlijke inzet van arbeid een deel van de werkzaamheden te verrichten zou wat dit betreft uiteraard enig soelaas bieden. Ook deze combinaties moeten echter van voldoende omvang zijn om de capaciteit van werktuigen en arbeid zodanig te benutten, dat men kan concurreren met loonwerkbedrijven en gecentraliseerde verwerking van de producten. Bij een areaal van 15 à 20 ha akkerbouwgewassen per bedrijf zal men minstens vier à vijf bedrijven in een dergelijke combinatie moeten betrekken. De praktische mogelijkheden om dit te realiseren worden er daarmee niet gunstiger op.

Bovendien is ook het draagvlak van de exploitatie van basiswerktuigen (grondbewerking, verpleging) smaller, waardoor met hogere kosten of een lager mechanisatieniveau moet worden gewerkt of ook voor deze werkzaamheden onderlinge samenwerking dan wel loonwerk noodzakelijk is.

Nog meer dan in de akkerbouw worden in de melkveehouderij de voordelen van vergroting van productieomvang van belang. Op het gebied van melken en veeverzorging voltrekt zich thans een snelle technische ontwikkeling door de opkomst van nieuwe systemen van melken en veeverzorging en moderne werkmethodes.

Op de gemengde bedrijven in dit gebied vormen de geringe omvang van de veestapel en het beperkte graslandareaal een zwakke basis voor mechanisatie en voor modernisering van de bedrijfsgebouwen. Bij de bestaande bedrijfsinrichting vereist in het algemeen vooral in de stalperiode het melken en veeverzorgen veel arbeid. Zolang in verband met de akkerbouw

de arbeidsvoorziening in de stalperiode vrij ruim is, vormt dit niet zo'n ernstig bezwaar. Bij inkrimping van de arbeidsbezetting zal dit echter steeds meer een knelpunt vormen en zal ook op de grotere bedrijven de boer zelf in toenemende mate alleen voor deze werkzaamheden moeten opkomen en sterker aan het bedrijf gebonden raken.

Het lage arbeidsinkomen per uur, dat resulteert uit de hoge arbeidsaanspraken van de melkveehouderij als gevolg van de ondoelmatige inrichting van de bedrijfsgebouwen, de geringe omvang van de veestapel en de lage mechanisatiegraad zal steeds duidelijker aan de dag treden, indien door de noodzakelijke mechanisatie en rationalisatie in de akkerbouw de seizoen-overcapaciteit van de arbeidsbezetting in het winterhalfjaar afneemt. Men zal dan steeds sterker worden geconfronteerd met de keuze om óf de melkveehouderij af te stoten, óf via uitbreiding van de veehouderijsector een rendabele basis te scheppen voor een doelmatige moderne opzet van dit bedrijfs onderdeel.

Voor een doelmatige en rendabele toepassing van deze nieuwe mogelijkheden is echter een zekere minimumomvang noodzakelijk welke voor de melkveehouderij als bedrijfs onderdeel op een gemengd bedrijf moet worden gesteld op minimaal 30 à 40 melkkoeien. Beneden deze omvang drukken de noodzakelijke investeringen in gebouwen en uitrusting relatief te zwaar en kunnen de mogelijkheden tot arbeidsbesparing onvoldoende worden benut.

Het gemengde bedrijf zal in de toekomst steeds meer moeten bestaan uit een samenstel van onderdelen, die elk afzonderlijk van voldoende omvang zijn voor een doelmatige toepassing van moderne werkmethodes en een economisch verantwoorde exploitatie van de benodigde uitrusting, voor zover daarvoor door bedrijfsoverkoepelende organisatievormen geen oplossing mogelijk is. Voor de uitrusting met gebouwen en installaties voor melken en veeverzorging en de basisinventaris voor de akkerbouw is dit laatste moeilijk te realiseren.

Uitgaande van de in verband hiermede aan te houden minimumgrenzen van 30 à 40 melkkoeien en 20 à 25 ha bouwland komen we tot een minimale bedrijfsoppervlakte van 40 à 50 ha. Hierbij kan worden gedacht aan een tweemansbedrijf, dat voor een aantal belangrijke veldwerkzaamheden op onderlinge samenwerking of loonwerk is aangewezen.

Gezien op wat langere termijn rijst de vraag of het gemengde bedrijf ten opzichte van gespecialiseerde bedrijven niet in een steeds zwakkere positie zal komen. De voordelen van de parallelisatie liggen immers voornamelijk bij de gelijkmatigere verdeling van de arbeidsbehoefte en de gunstigere wederzijdse beïnvloeding van enerzijds het opbrengstniveau van akkerbouwgewassen en anderzijds de voederkosten voor het rundvee.

Het voordeel van de gelijkmatigere arbeidsfilm neemt af naarmate een mechanisatie zich voortzet en de nadelen van de verdeling over twee produktieonderdelen worden in verband met de voordelen van schaalvergroting steeds belangrijker.

De voordelen van grasland in de vruchtwisseling zijn bovendien alleen te realiseren voor zover de grond zich leent voor wisselbouw. Een groot deel van het graslandareaal wordt echter als zodanig geëxploiteerd, omdat het zich niet leent voor akkerbouw en is dus ook niet opgenomen in de

vruchtwisseling.

Een gunstige invloed op het opbrengstniveau van de akkerbouwgewassen ontstaat dan alleen via de stalmest en zou in principe ook gerealiseerd kunnen worden in onderling verkeer tussen gespecialiseerde bedrijven. Hetzelfde geldt voor de beschikbaarheid van bijprodukten van de akkerbouw als veevoer. 1)

Bij het gegeven bedrijfsgroottepatroon zal bij specialisatie op hetzij akkerbouw of melkveehouderij schaalvergroting beter zijn te realiseren dan bij gemengde bedrijven. Een gemengd bedrijf kan men zich bovendien moeilijk voorstellen als eenmansbedrijf omdat binnen dat kader geen van beide bedrijfsonderdelen groot genoeg kan zijn om een voldoende aan de moderne verhoudingen aangepaste bedrijfsopzet te verwezenlijken.

Een eenmansakkerbouwbedrijf kan in de huidige fase van de ontwikkeling naar het zich laat aanzien nog redelijke bestaansmogelijkheden bieden. Voorwaarde hiervoor is wel, dat het bedrijf zich voor de werkzaamheden, waarbij inzet van grote werktuigen en meer personeel in de moderne verhoudingen noodzakelijk is, instelt op bedrijfsoverkoepelende organisatievormen. Voor een dergelijk bedrijf is een minimumoppervlakte van 30 ha voor dit gebied een redelijk uitgangspunt.

Ten aanzien van eenmansweidebedrijven moet, ook bij een moderne opzet en doelmatige organisatie meer voorbehoud worden gemaakt.

Ten opzichte van een dergelijk bedrijf, waarbij moet worden gedacht aan 35 à 40 melkkoeien en 25 à 30 ha grasland, zijn door verdere vergroting tot tweemans- of driemansbedrijven nog aanmerkelijke voordelen te behalen op het punt van de vaste uitrustingskosten en het arbeidsverbruik. Deze grotere bedrijven zullen zich echter noodzakelijkerwijs moeten instellen op de arbeidsvoorwaarden voor betaalde arbeidskrachten (vrije week-ends, vakantie). Deze zullen op een eenmansbedrijf niet in die mate zijn te realiseren, ook indien men uitgaat van een goed functionerende bedrijfsverzorgingsdienst. Indien de boer op het eenmansweidebedrijf zijn eisen ten aanzien van arbeidsduur en bedrijfsgebondenheid lager stelt, zal hij echter de nadelen van de kleinere schaal grotendeels kunnen compenseren. De onzekere factor hierbij is hoe lang hiertoe de bereidheid nog zal blijven bestaan.

Hierbij is ook nog te overwegen dat de gebruikswaarde van investeringen in gebouwen, stalrichting en landindeling ten behoeve van de melkveehouderij in veel sterkere mate bedrijfsspecifiek is dan van de akkerbouw en dat derhalve de rentabiliteit van deze investeringen, mede gezien de lange gebruiksduur, sterker gebonden is aan de voortzetting van het bedrijf.

Het tot-stand-brengen van melkveehouderiyeenheden van 80 à 120 melkkoeien is, uitgegaan van de huidige bedrijfsgroottestructuur, echter moeilijk te realiseren en als uitgangspunt aan te houden voor de ruilverkavelingsplannen.

1) Ook een gemengde exploitatie op basis van wisselbouw kan men zich in principe denken in de vorm van twee gespecialiseerde bedrijven, die grond uitwisselen. De praktische moeilijkheden zijn hierbij echter veel groter.

Gegeven de huidige situatie en de mogelijkheden om deze op korte termijn aan te passen, is het echter wel te overwegen de schaalvergroting in zowel akkerbouw als melkveehouderij zoveel mogelijk te bevorderen door verder gaande bedrijfsspecialisatie.

Door de landinrichting en de toedeling kan hiermede bij de ruilverkaveling rekening worden gehouden.

Het is daarbij van belang inzicht te hebben in de bedrijfsopzet, waarop de ondernemers zich in de toekomst bij voorkeur willen richten. Dit zal uiteraard afhankelijk zijn van de ambitie en instelling van de afzonderlijke ondernemers. In toenemende mate zullen zij echter worden geconfronteerd met de noodzaak om in elke afzonderlijke sector, zowel melkveehouderij als akkerbouw, de voorwaarden voor een doelmatige bedrijfsvoering te scheppen. In vele gevallen zal dit, gezien de beschikbare oppervlakte en financiële mogelijkheden, noodzaken tot een keus voor één van beide en tot specialisatie.

SLOTBESCHOUWING

1. De bevolking

De gemeente Barradeel wordt gekenmerkt door een gestadige vermindering van het aantal inwoners, een sterker dalende beroepsbevolking en een desondanks sterk toenemend aantal pendelaars als gevolg van een afnemende van zowel de agrarische als de niet-agrarische werkgelegenheid ter plaatse.

Het toekomstige verloop van de bevolking zal praktisch geheel afhangen van de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de land- en tuinbouw en van de ontwikkeling van het aantal economisch niet-streekgebonden personen dat desondanks toch in het gebied zal blijven wonen. Wat de aantalsontwikkeling van de streekgebonden bewoners betreft, is een sterke teruggang te verwachten. In hoofdstuk I is geraamd dat er omstreeks het jaar 2000 in de gemeente Barradeel voor rond 400 mannen werkgelegenheid zou zijn tegen in 1960 voor \pm 1 500 mannen.

2. Migratie en pendelen

Een dergelijke vermindering van de streekgebonden werkgelegenheid betekent óf migratie en/of een toeneming van het aantal pendelaars. Het behoeft voor een gebied in het algemeen niet bezwaarlijk te zijn wanneer het betrekkelijk spaarzaam bevolkt is of wanneer als gevolg van migratie het aantal inwoners afneemt. Migratie leidt immers in het algemeen tot een herverdeling van de bevolking die meer in overeenstemming is met de geografische verdeling van de bestaansbronnen. De bestaande structuur van een gebied kan zich echter slechts betrekkelijk langzaam aanpassen aan de zich wijzigende omstandigheden. Bij een snelle vermindering van de bevolking zal de "jas" waarin het gebied past (b.v. met betrekking tot de infra-structuur) spoedig te ruim worden. Het een en ander kan in economisch opzicht met verliezen gepaard gaan, sociaal-organisatorisch kan het tot uitholling leiden, sociaal-psychologisch kan het een zeker *défaitisme* tot gevolg hebben.

De cijfers tonen aan dat de vermindering van de bevolking in het ruilverkavelingsgebied vrij snel gaat en dat een wat grotere binding aan het woongebied gewenst kan zijn. Zo is ook in relatie tot de pendel de migratie van grote betekenis.

Ook de grotere dorpen gaan in bevolkingstal achteruit, hierbij moet echter tegelijkertijd gewezen worden op hun betrekkelijk ongunstige verkeersgeografische ligging. De cijfers tonen echter bovendien aan dat een belangrijk deel van de migratie "onvermijdbaar" is, zo ging \pm 40% van de migranten naar andere provincies. Anderzijds is er in het recente verleden ook een vrij omvangrijke migratie geweest naar o.m. Franeker en Leeuwarden. Deze migratie is voor een deel (in mindere mate geldt dit voor Leeuwarden) vermijdbaar geweest. Een van de eerste voorwaarden waaraan dan echter voldaan moet zijn is, naast de beschikbaarheid van

woningen, de aanwezigheid van goede verbindingen

3. Streekgebonden en niet-streekgebonden bevolking

Niet alleen de niet-streekgebonden maar ook de streekgebonden bevolking heeft uiteraard belang bij goede verbindingen met de grotere centra zoals Franeker en in mindere mate Harlingen en op wat grotere afstand Leeuwarden. Deze behoefte aan goede verbindingen hangt nauw samen met toenemende concentratie bij toelevering, be- en verwerking en afzet van produkten.

Beide bevolkingsgroepen hebben ook een gezamenlijk belang bij goede verbindingen omdat deze mede voorwaarde zijn voor een redelijke sociaal-culturele ontwikkeling. Naarmate men beter in de gelegenheid is deel te nemen aan het sociaal-culturele leven zal de noodzaak tot migreren verder afnemen.

Hoe de toekomstige ontwikkeling echter ook moge zijn, men zal toch in ieder geval rekening moeten houden met een blijvende migratie en een verdere vermindering van de bevolking. Dit proces zou alleen tot staan gebracht kunnen worden door een sterke groei van de werkgelegenheid in Franeker of Harlingen, hetgeen vooralsnog niet is te voorzien.

4. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de oppervlakte vrijkomende grond

In de ruilverkaveling "De Bjirmen" daalt reeds gedurende lange tijd het aantal zelfstandigen in de land- en tuinbouw. In de laatste jaren neemt het aantal landbouwers met een klein bedrijf vrij sterk af. Het aantal landbouwbedrijven kleiner dan 10 ha werd daardoor in de afgelopen zeven jaar bijna gehalveerd (van 173 tot 93). Deze vermindering is mede een gevolg geweest van beroepsverandering van bedrijfshoofden. Interessant hierbij is dat beroepsverandering in "De Bjirmen" méér voorkomt dan in b.v. de ruilverkavelingen "Wonseradeel-Noord" en "Ferwerderadeel". Wellicht is in "De Bjirmen" beroepsverandering maatschappelijk en psychologisch gemakkelijker aanvaardbaar dan in de beide andere gebieden. Mogelijkerwijze zou dit hiermee verband kunnen houden, dat door de belangrijke vermindering van het aantal gardeniers in een eerdere periode de weerstanden tegen beroepsverandering sterk zijn afgenomen.

Wanneer wij ervan uitgaan dat de ontwikkeling in het jongste verleden zich ook in de toekomst voort zal zetten, hierbij uiteraard rekening houdende met de huidige opvolgingssituatie, dan betekent dit, dat het aantal bedrijven (A + B) over 15 jaar verminderd zal zijn met ± 2 tot 3% per jaar van 343 tot ± 240 .

Deze groep bedrijven zal dan zijn samengesteld uit een groep van 20 tot 25 bouwbedrijven en een groep van 50-60 gemengde bedrijven, terwijl de overige tot de veehouderijbedrijven gerekend moeten worden. Zowel de bouwbedrijven als de gemengde bedrijven zullen dan bijna uitsluitend onder de grotere bedrijven voorkomen.

Wellicht zou men, mede gezien de opvolgingssituatie, een grotere vermindering hebben verwacht. Men zal er echter rekening mee moeten houden dat een aantal vrijkomende bedrijven door vreemden zullen worden overgenomen. Doordat er in dit gebied veel pachtbedrijven voorkomen wordt het overnemen van vrijkomende bedrijven door vreemden nog gestimuleerd.

Overigens betekent overneming van een vrijkomend bedrijf door een vreemde voor het nieuwe bedrijfshoofd vaak bedrijfswisseling. Het verschijnsel van de bedrijfswisseling komt in de ruilverkaveling "De Bjirmen" veelvuldig voor. Het een en ander betekent voor de ruilverkaveling in het algemeen een vergroting van de speelruimte.

Hoewel in de afgelopen jaren het aantal bedrijven van 10-20 ha nog is toegenomen, mag men er toch van uitgaan dat binnen niet al te lange tijd het aantal bedrijven in deze grootteklasse weer zal afnemen. De bedrijven beneden 10 ha zullen een blijvende aantalsvermindering vertonen en er zullen slechts enkele van deze landbouwbedrijven overblijven als veebedrijven (wellicht op de rand van de C-groep en een enkele met aanvulling d.m.v. de veredelingssector).

Ook het aantal C-grondgebruikers zal waarschijnlijk blijven dalen. De oppervlakte cultuurgrond die deze groep in gebruik heeft, zal echter slechts langzaam of niet afnemen. Zowel voor de huidige C-grondgebruikers als voor de bedrijfshoofden met een klein bedrijf is een zodanige toedeling wenselijk dat de grond later gemakkelijk kan worden afgestoten naar grotere bedrijven. Het voordeel hierbij is, dat evenals dit bij andere punten wenselijk kan zijn, de toekomstige ontwikkeling zoveel mogelijk wordt opgehouden.

Als gevolg van de vermindering van het aantal geregistreerden zal er \pm 1100 ha cultuurgrond vrijkomen. Wanneer een maximum van 5% van de oppervlakte cultuurgrond in het blok zou worden aangewend voor niet-agrarische doeleinden, dan betekent dit dat \pm 700 ha voor bedrijfsvergroting aangewend kunnen worden. Mede in verband met het feit dat veel grond gepacht wordt, is te verwachten dat de S.B.L. slechts een deel van deze grond zal kunnen verwerven.

Overwogen dient te worden de verworven grond zoveel mogelijk toe te delen aan de grotere bedrijven waar de kans op continuïteit het grootst is en waar de grond gezien de gebouwensituatie het meest gemakkelijk kan worden ingepast in het totale bedrijfsplan. Dit betekent dus ten dele een afwijking van de bedrijfsvergroting, die spontaan heeft plaatsgehad waarbij met name de kleinere en de middelgrote bedrijven zich hebben vergroot.

5. Pacht en institutionele beleggers

Zowel in de ruilverkaveling "De Bjirmen" als elders in Friesland komen nogal wat pachtbedrijven voor die eigendom zijn van institutionele beleggers. Het zou aanbeveling kunnen verdienen na te gaan in hoeverre op deze bedrijven de aanpassing aan de zich wijzigende omstandigheden verloopt. Bovendien zou de mogelijkheid kunnen worden bestudeerd om

tot een werkgroep te komen waarin o.m. de institutionele beleggers zijn vertegenwoordigd en die ten doel heeft na te gaan in hoeverre het mogelijk is om door samenwerking van de institutionele beleggers de schaalvergroting in de landbouw te helpen bevorderen. In dit verband kan bijvoorbeeld met name worden gedacht aan de samenvoeging van bedrijven en aan bedrijfsvergroting.

6. Arbeidsbezetting

De arbeidsbezetting is in de afgelopen jaren vrij sterk gedaald. Dit is vooral ten koste gegaan van de groep landarbeiders. Potentieel is ook in de komende jaren een belangrijk verdere vermindering van het aantal arbeidskrachten mogelijk, hetgeen ook dan weer met name plaats zal hebben bij de groep landarbeiders. Dit proces kan alleen gekeerd worden bij een belangrijke vergroting van de bedrijven groter dan 40 ha of bij een toenemend aantal bedrijven groter dan 40 ha.

Zolang dit proces van slechts weinig betekenis is betekent dit voor de akkerbouwbedrijven een toenemend gebruik maken van loonwerkbedrijven of meer samenwerking.

Voor de gemengde bedrijven houdt dit in een toenemende drang tot specialisatie voor de kleinere gemengde bedrijven in de veehouderij.

Voor de veehouderijbedrijven, die overigens nu reeds voor ongeveer 80% uit eenmansbedrijven bestaan, betekent dit een toenemende behoefte aan de hulp van bedrijfsverzorgingsdiensten en hulp van loonwerkers bij de voederwinning dan wel samenwerking.

De spontane ontwikkeling is dus in eerste instantie een verdere toename van het loonwerk en in tweede instantie een ontwikkeling naar meer samenwerking. Deze samenwerking van bedrijven kan allerlei vormen aannemen, hoe kleiner de bedrijven des te moeilijker zal de samenwerking zijn te realiseren. In het algemeen zal de samenwerking dan zeker ook in hoofdzaak beperkt blijven tot de bedrijven die nu reeds 20-30 ha hebben.

Het is echter de vraag of men ook op langere termijn moet "mikken" op een bedrijf dat sterk afhankelijk is van loonwerkbedrijven of van samenwerking van andere bedrijven. Het verdient aanbeveling om bij het opstellen van het bedrijfsvergrotingsplan zich in de eerste plaats te richten op de vorming van tweemansbedrijven, in het bijzonder wat betreft de gemengde bedrijven en in de tweede plaats ook voor wat de veehouderijbedrijven aangaat.

7. Tuinbouw open grond

Voor wat betreft de tuinbouw in de open grond dient op twee ontwikkelingen te worden gelet. In de eerste plaats moet gewezen worden op de toenemende mechanisatiemogelijkheden van de diverse teelten waardoor het assortiment aan teelten waaruit het kleine bedrijf kan kiezen voortdurend kleiner wordt. In het bijzonder moet in dit verband de aandacht wor-

den gevestigd op de mechanisatiemogelijkheden bij de teelt van bollen.

In de tweede plaats dient gewezen te worden op de snelle vermindering van het aantal kleine bouwbedrijven, die naar men mag verwachten ook in de toekomst onverminderd door zal gaan.

Het een en ander leidt tot de conclusie dat men geen grote verwachtingen behoeft te koesteren ten aanzien van de ontwikkeling van een aantal kleine bedrijven die gespecialiseerd zijn op opengrondsgroenteteelten.

8. Tuinbouw onder glas

De tuinbouw onder glas is in het ruilverkavelingsgebied van betrekkelijk weinig betekenis. Hetzelfde kan overigens worden gezegd voor de gehele provincie Friesland. Of de tuinbouw in de toekomst wel van enige betekenis zal worden is o.m. afhankelijk van het verloop van de rentabiliteit en van het gevoerde beleid.

Een van de punten hierbij is, dat wanneer men de mogelijke kostenvoordelen die verbonden kunnen zijn aan een centrum zo volledig mogelijk wil behalen, dan een produktieomvang vereist is die uitgaat boven de hier aanwezige regionale behoefte. Het is dan echter de vraag of de overige produktieomstandigheden in het gebied zodanig zijn dat men met succes met andere gebieden kan concurreren buiten de eigen regionale markt. Wanneer men echter deze optimale omvang van een centrum niet weet te benaderen, zal men in sterkere mate te maken krijgen met de concurrentie van andere streken op de eigen regionale markt. Hoe dit ook moge zijn, uit het beleid 1) van de laatste jaren blijkt duidelijk dat men in Friesland de tuinbouw in een tuinbouwconcentratiegebied van de grond wil krijgen.

Wil men bij de vorming van een tuinbouwconcentratiegebied in Friesland zoveel mogelijk "schaalvoordelen" behalen, dan is het gewenst alle aanwezige mogelijkheden uit te buiten. In dat geval verdient het gebied "De Bjirmen" speciale aandacht, daar de groei en omvang van de glastuinbouw hier groter zijn dan elders in Friesland. Het verdient dan aanbeveling de verdere groei van de glastuinbouw in Barradeel te bevorderen en het stichten van glashedrijven door personen uit "De Bjirmen" in het tuinbouwcentrum van Berlikum te stimuleren. Wanneer dit centrum vol mocht raken, valt te overwegen een dergelijk centrum ook in Barradeel op te zetten.

9. Grondgebruik

In het ruilverkavelingsgebied nam in de afgelopen 7 jaar het percenta-

1) "De toekomst van de tuinbouw in het Noorden des Lands"; Bestuurscommissie Noorden des Lands; Assen, 1966. Zie ook Bestuursbesluit No. 31 van het O.- en S.-fonds voor de landbouw: "Bijdrageregeling glastuinbouw Noorden des Lands" juli 1968. Het ruilverkavelingsgebied valt nagenoeg geheel in het concentratiegebied in het noordwestelijke deel van de Friese Kleibouwstreek.

ge grasland vrij sterk toe. De toeneming van de oppervlakte grasland in de afgelopen jaren kan ruwweg aan drie oorzaken worden toegeschreven. In de eerste plaats door het wegvallen van de teelt van voederbieten, deze wat moeilijker te mechaniseren teelt werd grotendeels vervangen door voederwinning van grasland. In de tweede plaats worden door de toenemende mechanisatie steeds hogere eisen gesteld aan de grond. In de derde plaats heeft men met name op de kleinere bedrijven zijn heil meer gezocht in de veehouderij. Waar men de arbeidsbezetting niet wilde of kon verlagen heeft men de arbeidsbehoefte in dergelijke gevallen kunnen vergroten door uitbreiding van de veehouderijsector.

Ook uit de enquête over de bedrijfsgebouwen komt duidelijk de hierboven geschetste tendentie tot uiting. Zo wordt op 45% van de gemengde bedrijven en op 42% van de overwegend veehouderijbedrijven uitbreiding van het grasland overwogen. Uit de hierboven omschreven oorzaken betekent dit tevens dat zowel bouwland dat hiervoor minder geschikt is in grasland wordt omgezet als bouwland dat voor beide doeleinden geschikt is.

Hierop aansluitend dient er eveneens op gewezen te worden dat op vele (overwegend) bouwbedrijven grasland voorkomt. In vele gevallen is het zo dat men op deze bedrijven slechts node grasland houdt. Dit komt ook duidelijk naar voren in het graslandgebruik. Op vele van deze bedrijven komt naar verhouding veel weidemestvee en jongvee voor.

Concluderend kan men stellen, dat het aanbeveling verdient te komen tot een zodanige toedeling dat de alleen voor grasland geschikte gronden zoveel mogelijk worden toegedeeld aan veehouderijbedrijven en anderzijds de voor bouwland geschikte gronden van veehouderijbedrijven voor zover gewenst en mogelijk toegedeeld worden aan bouwbedrijven. Tenslotte zou verder kunnen worden onderzocht in hoeverre het mogelijk en noodzakelijk is de oppervlakte voor bouwland geschikte grond verder uit te breiden door met name een verbeterde waterhuishouding.

Het een en ander zal betekenen dat ook in de toekomst nog veel werk in loonwerk zal moeten worden verricht. In de tweede plaats dat op vele grotere bedrijven de arbeidsbezetting nog belangrijk zal dalen. In de derde plaats dat in de toekomst nog vele bedrijven toegevoegd zullen worden aan de groep marginale bedrijven. In de vierde plaats dat alleen die bedrijven met een niet al te geringe omvang hun hoofd via samenwerking boven water zullen weten te houden.

Samenwerking zal in de toekomst waarschijnlijk het meest beperkt blijven tot de grootste en tot de middelgrote bedrijven, omdat anders het aantal samenwerkenden te groot wordt. Samenwerking kan ook wenselijk zijn wanneer men aan kunstweide in het produktieplan wil vasthouden. Onderzocht zal moeten worden in hoeverre daarmee bij toedeling rekening kan worden gehouden. Ook over de mogelijkheden van andere samenwerkingsvormen als b.v. het houden van het jongvee op het akkerbouwbedrijf is nog te weinig bekend.

10. Bedrijfstype en bedrijfsgrootte

De ontwikkeling in de periode 1960-1967 heeft een zekere specialisatie laten zien in de richting van de akkerbouw, maar meer nog in de richting

van de veehouderij. Het percentage (overwegend) veehouderijbedrijven steeg daardoor van 24 tot 38%. Wanneer men zich beperkt tot de bedrijven van 10 ha en meer, dan behoort slechts 12% tot de (zuivere) akkerbouwbedrijven en 9% tot de (zuivere) veehouderijbedrijven. Verwacht moet worden dat gezien de bedrijfsgroottestructuur de noodzaak tot vergroting van de bedrijfsonderdelen op vele bedrijven zal leiden tot een verdere specialisatie van de bedrijven.

Vooraf door de mechanisatie in de akkerbouw is op de akkerbouwbedrijven de produktieomvang per man sterker toegenomen dan op de veehouderijbedrijven. De belangrijkste produktierichting in de akkerbouw is de pootaardappelteelt. Produktiemogelijkheden zijn voorts onder bepaalde voorwaarden aanwezig in de grove groenteteelt en in de bollenteelt.

Met name op de wat kleinere bedrijven, waar een volledige eigen mechanisatie niet mogelijk is, evenmin als een belangrijke vermindering van de arbeidsbezetting, heeft men de vergroting van de produktieomvang per man gezocht in een uitbreiding van de veehouderij. In de veehouderij zullen in de komende jaren nog belangrijke kostenvoordelen behaald kunnen worden door schaalvergroting, voor de meeste kleinere bedrijven zal specialisatie te weinig soelaas bieden en zal bedrijfsvergroting noodzakelijk zijn wanneer men het bedrijf voor langere tijd wil continueren.

Wanneer men de gemengde bedrijfsvorm wil handhaven, zal elk van de bedrijfsonderdelen van voldoende omvang moeten zijn voor een moderne en economisch verantwoorde exploitatie. Voor een modern gemengd bedrijf moet men dan ook denken aan minimumgrenzen van 30 à 40 melkkoeien en 20 à 25 ha bouwland, dit betekent een minimale bedrijfsoppervlakte van 40 à 50 ha. Hierbij kan worden gedacht aan een tweemansbedrijf, dat voor een aantal belangrijke veldwerkzaamheden op onderlinge samenwerking of op loonwerk is aangewezen.

In het algemeen kan men de vraag stellen of op wat langere termijn gezien het gemengde bedrijf ten opzichte van het gespecialiseerde bedrijf niet in een steeds zwakkere positie zal komen. Voor de kleinere bedrijven geldt reeds nu dat specialisatie voordelen biedt, ook dan zal echter een zekere minimum-bedrijfsomvang aanwezig moeten zijn. In de akkerbouw vormt in dit verband een minimumoppervlakte van 30 ha voor een eenmansbedrijf een redelijk uitgangspunt. In de veehouderij moet voor een eenmansbedrijf worden gedacht aan een 35 à 40 melkkoeien en 25 à 30 ha grasland. Tweemansbedrijven met 80 à 120 melkkoeien bieden voordelen ten opzichte van de eenmansbedrijven. Gezien de situatie in het ruilverkavelingsgebied zullen deze bedrijven onder meer met het oog op de bedrijfsgroottestructuur echter moeilijk te realiseren zijn.

Recapitulerend kunnen wij stellen dat de wenselijke bedrijfsgrootten momenteel voor alle bedrijfstypen vaak belangrijk hoger liggen dan de feitelijke bedrijfsgrootten, zeker ook voor het melkveehouderijbedrijf.

Als gevolg van de toenemende bewerkingcapaciteit per man zullen vele bedrijven nog in de marginale sfeer raken, vele kleine bouwbedrijven zullen verdwijnen, een aantal kleine melkveehouderijbedrijven zal vooralsnog blijven bestaan, een aantal gemengde bedrijven zal overgaan naar de groep veehouderijbedrijven en in mindere mate naar de groep akkerbouwbedrijven.

11. Bedrijfsgebouwen

Een algemene beschouwing over de bedrijfsgebouwen zou op het eerste gezicht aan de optimistische kant kunnen blijven. Immers ondanks het feit dat 75% van de gebouwen ouder is dan 50 jaar, verkeert 44% in een goede staat en hebben de meeste bedrijven momenteel voldoende stalruimte. Bij nadere beschouwing is de situatie echter minder rooskleurig: op vele bedrijven bestaat op wat langere termijn behoefte aan uitbreiding van de stalcapaciteit en aan modernisering of herinrichting van de gebouwen. De behoefte hieraan is vooral groot op de grotere bedrijven. De drang tot deze veranderingen laat zich verklaren door de noodzaak te komen tot een vergroting van de arbeidsproduktiviteit, bij een gelijkblijvende arbeidsbezetting noopt dit zowel tot een vergroting van de stalcapaciteit als tot een modernisering van de gebouwen. Immers het laatste is nodig om een zodanige arbeidsbesparing te kunnen bereiken dat de extra standen ook inderdaad benut kunnen worden.

De mogelijkheid tot aanpassing is het grootst bij de gemengde bedrijven en bij de grotere veehouderijbedrijven. Het verdient dan ook uit dit gezichtspunt aanbeveling om bij het bedrijfsvergrotingsplan deze grotere bedrijven voor bedrijfsvergroting in aanmerking te laten komen. Overigens moet tevens nu reeds worden verwacht dat op een klein aantal bedrijven de huidige situatie reeds zo slecht is, dat tot nieuwbouw besloten zal worden. Gezien de te verwachten grote structurele verandering in de veehouderij, zal gedurende de ruilverkavelingsperiode dit aantal bedrijfs-
hoofden dat nieuwbouw overweegt waarschijnlijk nog iets toenemen. Hoewel de verplaatsingsbehoefte in het ruilverkavelingsgebied waarschijnlijk niet erg groot zal zijn verdient het toch aanbeveling om hiermee rekening te houden voor het te zijner tijd te realiseren plan van toedeling, alsmede voor de te realiseren bedrijfsvergrotingen.